

KİŞİLİK EĞİTİMİ AÇISINDAN HAC İBADETI

Abdurrahman KASAPOĞLU*

Özet:

İbadetlerle ilgili Kur'an âyetlerini değerlendirdiğimizde, ibadetle-rin insan davranışlarını şekillendirmeye yönelik bir yanının olduğunu görürüz. Bu durum hac ibadeti için de geçerlidir.

Hac ibadeti ilk bakışta iffet, yersiz korkular karşısında güven ve cesaret, her türlü sıkıntı ve zorluk karşısında sabır, Allah ve onun kulları karşısında alçak gönüllülük gibi olumlu karakter özellikleri kazandırır. Saldırgan ve yıkıcı karakterler yerine, yumuşak kalplilik özelliklerini meydana çıkarır. Başta yiyecek ve içecek olmak üzere her türlü beşerî ihtiyacı sağlama yolunda çaba ve gayret göstermek gerek-tiğini, rızık konusunda Allah'a güvenmeyi öğretir. Aynı inancı ve değerleri paylaşan mü'minlerle birlik, beraberlik ve dayanışma içinde olma bilinci verir. Değer ve davranış açısından kötü, batıl, yanlış ve yıkıcı olan her şeye karşı mücadele etme becerisi kazandırır, bu yolda azim ve kararlılık aşılır.

Genel manada Yüce Allah'ın emrettiği ve evrensel ahlakın gerek-tirdiği bütün ahlâk ilkelerine uyma kabiliyeti kazandırır. Hac mü'mini kişilik açısından olumlu karakterlere sahip bir insan haline getirir.

Anahtar Kelimeler: Kişilik, Karakter Eğitimi, İbadet, Hac.

The Pilgrimage (Hajj) as an Education for Personality

Abstract:

When we consider the Qur'anic passages regarding worships (ibadah), we get the impression that they have specific functions for shaping the human conducts. This especially becomes quite clear in the worship of hajj (pilgrimage).

Hajj, at first sight grants the people a sense of virtue, and gives them self-confidence and courage against undue fears and concerns, makes them patient against all kinds of difficulties and troubles and humble towards God and human beings. Hajj helps individuals crea-ting soft-heartedness by reducing their aggressive and destructive fee-lings. It also teaches the idea that, in order to get what is required for the satisfaction of human needs, necessary attempts and initiatives should be taken, and one should trust God for his/her livelihood. Furthermore, Hajj revives the conscious of unity and solidarity among the believers who share the same faith and values. It also develops the skills of the believers to struggle against all what is evil, wrong, inva-lid and destructive from the angle of value and behaviors.

It generally gives the believers an ability of obeying to what God ordered and what universal moral principles required, and improve the believer's personality positively to a great extent.

Key Words: Personality, Character Inclination, Worship,

Pilgrimage.

Giriş:

İbadetler öncelikli olarak, kulun yaratıcısıyla ilişki kurmasını sağlar. İnsan ibadetler aracılığıyla yaratıcısıyla düşünsel ve duygusal ilişki kurar. Bunun yanında insanın yaratıcısıyla ahlâkî bir ilişkisi de mevcuttur. Allah, emirler ve yasaklar koyarak insanın davranışlarına müdahale eder. İlâhî emir ve davranışları bir yaşam biçimi olarak kabul eden ve hayatını bunlara göre şekillendiren insan, Allah ile ahlâkî yön-den ilişki kurmuş demektir. İbadetler kulun Allah ile düşünsel ve duygusal biçimde iletişimine vesile oldukları gibi, kulun yaratıcısı ile olan ahlâkî ilişkisine de şekil verir ve güç katarlar.

İbadetlerle ilgili Kur'an âyetlerini değerlendirdiğimizde, ibadetlerin insan davranışlarını şekillendirmeye yönelik bir yanının olduğunu görürüz. Bu durum hac ibadeti için de geçerlidir. Bu yüzden, Kur'an'da hac ibadetinin insanın davranışlarını eğitmeye yönelik mesajlarını araştırmamızın konusu olarak seçtik.

Hac insan davranışlarıyla ibadeti birleştirir, birbirine bağlar. Maddî değerlerle manevî değerleri birbiriyle ilişkilendirir. Bir yönüyle kulun Allah'a olan sevgi ve bağlılığının ifade şekli olan hac, diğer yönden hem sosyal hem de psikolojik tesiri olan bir ibadettir.¹

Dış görünüş itibarıyla sembollerden oluşan hac, gerçekte çeşitli ruhsal eğitimleri sağlayan davranışlar kümesinden meydana gelir. Hacca giden bir Müslüman, hac süresince yerine getirdiği eylemler ve katlandığı yoksunluklar sayesinde güçlü bir ruhsal eğitime tabi tutulur.

Haccın kişide iyilik ve takvâ meydana getiren ve yapılması zorunlu olan tören ve şartları vardır. Hacceden insanlarda olumlu yönde önemli davranış değişiklikleri görülür. Hac ibadeti şartlarına uygun olarak yerine getiren kişi, kendisine olgun mü'min kişiliğini kazandıran bir eğitimden geçmiş olur.²

Yapılan bir araştırma, hacıların hayatlarında hac öncesine oranla önemli değişikliklerin olduğunu ortaya koymuştur. Gerek ibadetlerdeki artış, gerekse günah, haram ve kötü alışkanlıkların terk edilmesinde haccin etkisinin olduğu görülmüştür.³

Hac ibadetiyle ilgili meselelerin (farz, vâcib ve sünnetlerin) aynı zamanda insanın güdü ve eğilimleriyle ilişkili olduğu görülür. Hac ibadeti insanın açlık-susuzluk, cinsellik gibi fizyolojik güdülerini, saldırganlık dürtüsünü, üstünlük ve temel güven arayışını, toplumsallık eğilimini, sabırlılık yönünü hedef alır. İnsan hac sürecinde bu ve benzeri eğilimlerini Allah'ın emir ve otoritesine tabi kılma eğitimi alır. Kur'an'da genel manada haccın insanın ahlâkî yönünü geliştirdiğini belirten âyetler de vardır. Bununla birlikte insanın birçok eğiliminden tek tek söz edilerek bunların eğitilmesi-ne işaret eden açıklamalar bulunmaktadır. İşte araştırmamızda, Kur'an'a göre hac ibadetinin hedef aldığı ve ahlâkî açıdan eğitmeyi amaçladığı insan eğilimlerini inceleyeceğiz.

I. Saldırganlık İçgüdüğü

Saldırganlık genellikle, başka kişilere ya da nesnelere yönelmiş olan maddeten ve mânen (sözle ya da fiziksel olarak) üstünlüğünü göstermeyi, eziyet etmeyi, zarar vermeyi, incitmeyi, başkalarına ait mülkü tahrip etmeyi amaçlayan, isteklerini karşısın-dakilere zorla benimsetmeye çalışan kimsenin karakteri, davranış biçimi olarak tanımlanır.⁴ Sözlü saldırı günlük yaşamda öfkeyi dışarı vurmanın yollarından birisidir.⁵

Saldırganlık amaç ve sonuç itibarıyla uyumu sağlayan (suç sayılmayan) ve zarar veren (suç sayılan) saldırganlık diye iki kategoride değerlendirilir. Uyumu sağlayan saldırganlık bireyin ve toplumun yaşamını sürdürebilmesi, koruyup kollayabilmesi amacıyla belirli ölçüler ve sınırlar içinde gösterilmesi gereken saldırgan davranışlar-dır. Düşman saldırısına uğramış bireyin ya da toplumun kendini savunmak için sa-vaşması bu tür bir saldırganlıktır. Düşman saldırısına saldırıyla karşılık vermek, in-sanın kendisini, toplumunu, ülkesini koruyabilmesi için gerekli ve zorunlu bir seçim-dir. Kendini korumaya dönük şiddet, ahlâkî ve hukukî açıdan suç sayılmayan şiddet olarak tanımlanır. Kendini savunmak için dövüşmek, soyguna kalkışan bir hırsıza saldırmak “araçsal saldırganlık” olarak nitelenmiştir. Zarar veren saldırganlık ise, in-sanlara, doğaya bilerek, isteyerek kötülük yapmayı, yıkıcı ve yok edici saldırgan dav-ranışlarda bulunmayı içerir. Savunmaya yönelik değildir. Bireyin, toplumun yaşamını sürdürmesine olumlu bir katkısı yoktur. Gereksiz, yersiz ve zamansız olarak orta-ya çıkararak, karşısına çıkan her şeye ve herkese zarar verir. Doğayı, insanları yakar, yıkar, yok eder. Tek amacı zarar vermek, insanlara acı çektirmek olan saldırganlık türüne bazı psikologlar “düşmanca saldırganlık” adını verirler. Planlı veya plansız, aletli veya aletsiz karşısındaki kişinin bedensel, ruhsal ve sosyal bütünlüğünü zede-lemeye veya yok etmeye dönük saldırılar ahlâkî ve hukukî açıdan suç sayılırlar.6

Hac ibadeti sırasında her türlü sözlü ve fiilî saldırganlıktan uzak durmak, ibade-tin şartlarından birisidir. Hacca gelenler ilâhî güven ve korumanın altında barış ve huzur içerisinde Allah’a kulluk ederler. Hacca gelenlerin öfkelerine, saldırganlık dürtülerine hakim olmaları, her şeyden önce hac mekanının güven ve barış ortamı ol-duğu ilkesine uymaları açısından bir zorunluluktur. Bunun yanında hacı, hac süresin-ce sırf Allah istediği için saldırgan eğilimlerini kontrol etme çabası içerisine girerken aynı zamanda “dürtü kontrol” egzersizi de yapmış olur. Bu alıştırmaların günlük ha-yata yansımalarının olabileceğini söylemek mümkündür. Hacda saldırganlık eğilimini kontrol etme becerisini tecrübe eden mü’min, günlük yaşantısında da bu eğilimi ah-lâkî sınırlar içerisinde tutmayı başarabilir:

“Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrama girerek) hacca başlarsa bilsin ki, hacda kadına yaklaşmak, günaha sapmak, kavga etmek yoktur.”7

Sözü edilen aylarda kendisine haccı farz kılan, onu eda etmeye imkân bulup hac niyetiyle ihrama giren kimse için karada avlanmak, otları koparmak, bir canlıyı öldür-mek, insanlarla tartışmak, çekişmek, husumette bulunmak, kavga etmek yasaktır.8

Her zaman olduğu gibi, hac sırasında da, çirkin konuşma, yakışsız davranış ve kavgadan kaçınmak gerekir. Hac sırasında öldürülebilecek herhangi bir canlı hayvan için keffaret ödenmesi şart koşulur. Bu tür davranışlar, mü’min için davranışlarını kontrol noktasında bir tür alıştırma mesâbesindedir.9

Haccın edası sırasında insanların birbirine karşı saygılı, barışçı olmaları, saldırgan eğilimlerine ket vurmaları, hayvanları, böcekleri bile incitmemeleri istenir. Hac esnasında yasaklanan bazı davranışlar, haccın barışçılık ve insanilik ilkesini ortaya koyar.10

Avcılıkta, hayvanlara vurma, atma, yaralama, öldürme gibi saldırganlık içeren unsurlar mevcuttur. Yüce Allah, ihramlıyken karada avlanmayı yasaklayarak, bir an-lamda, saldırganlık eğilimini öne çıkaracak davranışa engel olmayı dilemiştir. Çağımızda haccın yapıldığı mekanın avlanmaya müsait durumda olmadığı bir gerçektir. Bu durumda, kara avını yasaklayan âyetleri hem fiilî hem de sembolik manada hacı-ların genel olarak saldırganlıklarını kontrol etmesi şeklinde değerlendirmek yanlış olmaz. Buna göre hacı, çevresindeki insanlara olduğu gibi, diğer canlılara da saldırı niteliğinde bir tutum içerisine giremez. Harem bölgesinde bugün avlanacak bir ortam bulunmasa da hac yapan mü’min hayvanlara karşı barışçı, saldırdan uzak bir anla-yış ve ruh halini taşıyabilmelidir:

“Ey iman edenler, yaptığınız akitleri yerine getirin. Size haram oldukları okuna-cak olanların dışında kalan hayvanlar sizin için helal kılındı. Yalnız ihramda iken avı helal saymamak şartıyla. Allah istediği hükmü verir.”¹¹ “Ey inananlar, ihramda iken av hayvanı öldürmeyin. Sizden kim kasten onu öldürürse, öldürdüğünün dengi olan bir hayvan cezası vardır ki bu, öldürülene denk olduğuna içinizden iki adil kişinin ka-rar vereceği, Kâbe’ye ulaştırılmak üzere bir kurban yahut yoksullara yedirme şeklin-de keffâret ya da buna denk oruçtur.”¹²

Bu âyetler, ister umre isterse hac için olsun ihramda iken avlanmayı ve avlanacak hayvanın etinden yemeyi haram kılmaktadır. Çünkü ihramlıyken avlanmak Allah’ın şiarlarını çiğnemek demektir.¹³

İhramdayken av öldürme yasağını çiğneyenler için kefarete hükmü getirilmiştir. Eğer bir kimse, ihramda olduğunu ve ihramlı iken av öldürmenin haramlığını bile bi-le av öldürürse, öldürdüğü ava denk bir hayvandan -deve, sığır, davardan- ceza la-zım gelir.¹⁴

İhram sınırları sona erdiğinde ise, hacı ihramdan ve Harem sınırlarından çıktığın-da, istenildiğinde avlanmaya izin verilir. İhramdan çıktıktan sonra avlanmakta bir günah yoktur:¹⁵ “İhramdan çıktığınız zaman avlanabilirsiniz.”¹⁶

Hacla ilgili kuralların belirlenmesi sürecinde, belli bir döneme kadar müşrik put-perestler de, mü’minlerle birlikte Mescid-i Haram’ı ziyaret etmişlerdir. Bazı Müslümanlar, kendilerine daha önceden zulüm ve haksızlık yapmış olan müşrik hacılardan öc almak istemişlerdir. Yüce Allah, o günkü koşullarda, Mescid-i Haram’ı ziyarete gelen, aynı zamanda haksızlık ve zulüm yapmış olan müşriklere bile saldırılmaması- nı emretmiştir. Hangi şekilde olursa olsun, Mescid-i Haram’da saldırgan eğilimlere ket vurulmasını istemiştir:

“Ey inananlar, Allah’ın (koyduğu) nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, bu kurbanlıklara takılı gerdanlıklara ve Rablerinin rızasını arzu ederek Beyt-i Haram’a doğru gelenlere saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınız zaman avlanabilirsiniz. Si-zi Mescid-i Haram’dan çevirdiklerinden dolayı bir topluma karşı beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin.”¹⁷

Müslümanların, Hudeybiye’de kendilerine umre yapmalarına engel olan müşrik-lere ve bölgedeki kabilelere duydukları düşmanlık ve kin, kendilerini, Kâbe’yi ziya-rete gelenlere engel olmaya sevketmemelidir. Müşrikler, Hudeybiye’de Allah’ın El- çî’si ve sahabilerin Kâbe’yi ziyaret etmelerine - Cahiliye adetlerine zıt olmasına rağ-men- engel olmuşlardır. Bu durumdan müteessir olan, içleri öfke ve kızgınlık dolan Müslümanlar, Mekke’yi fethettikleri zaman, hac amacıyla gelen bazı müşriklere en-gel olmak istemişlerdir. Bu olay üzerine yukarıdaki âyet nâzil olmuştur. Beyt-i Ha- ram’ı ziyarete gelenlere ve böylece Allah’ın rahmetini isteyenlere karşı, ilâhî sınırla-rı aşmamaları konusunda uyarılmışlardır. İçlerindeki kin ve nefretin başkalarına kar-şı, öldürme, intikam alma, zulüm, saldırı, düşmanca davranma ve tecavüze sevket- memesi, dolayısıyla günaha düşürmemesi, Allah’ın işaretlerine saygısızlık suçu işle-meye yöneltmemesi istenmiştir.¹⁸

Âyetin nüzûl sebebiyle ilgili şöyle bir rivayet daha aktarılır: el-Hutem İbn Hind el- Bekrî isimli bir şahıs Hz. Peygamber’in huzuruna gelip, İslâm dini hakkında bilgi edinmek istemiştir. Hz. Peygamber de dinin temel esaslarını ona açıklamıştır. el-Hu- tem, Medine’den giderken, şehrin merasında bulunan hayvanları da gasp edip berabe-rinde götürmüştür. Bir tüccar olan bu adam, ertesi yıl yüklü bir kervanla hacca gelmiş. Müslümanlar da bir yıl önce mallarını gasp eden bu adamın kervanının vurmak için Hz. Peygamber’den izin istemişlerdir. Bu olay üzerine söz konusu âyet inmiştir.¹⁹

Rivâyetlerden anlaşıldığına göre, Hudeybiye’de yapılan hatsızlıklar, el-Hutem olayına benzer gelişmeler Müslümanları intikam duygusuna sevketmiştir. Mekkeyi fethetmek suretiyle iktidara gelen ve gücü eline geçiren Müslümanlar, kendilerine kötülük etmiş olanları cezalandırmak, yapılan kötülöklere karşılık vermek istemişler-dir. Bunun üzerine inen âyetler, Müslümanlara, hacca gelenlere engel olmamalarını emretmiştir.

Bu olayların yaşandığı dönemde, Müslümanlarla müşrikler birlikte haccetmek-teydiler. Daha sonra Yüce Allah, ilke olarak müşriklerin Mescid-i Haram’a girmele-rini yasaklamıştır:20 “Ey inananlar, Allah’a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibaret-tir. Artık bu yıllarından sonra Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar.”21

II. Cinsel İçgüdü

Kur’an’ın gönderiliş amacı insanları inanç ve davranış yönünden eğitmek, onla-ra doğru, tutarlı ve dengeli bir şekilde hareket edebilmeyi öğretmektir. Yüce Allah, insanı çeşitli güdü ve eğilimlerle donatmıştır. Bu güdü ve eğilimler doyurulurken in-san kendi “ben”iyle, diğer insanlarla ve Allah ile olan ilişkilerini dikkate almak, göz-den geçirmek durumundadır. İnsanın doyum ararken kendine, insanlara ve Allah’a karşı sorumlu olduğu eğilimlerin başında cinsel istekler gelir. İnsanın cinsel istekle-rini sorumluluk bilinciyle, ölçülü ve dengeli olarak karşılamasıyla ortaya çıkan şah-siyet yapılanmasına iffet denir.

Ahlâk telâkkilerinin en başta gelen görevi her zaman için cinsel ilişkileri düzen-lemek olmuştur. Ahlâk konusunda fikir beyan eden çoğu düşünörlere göre, ahlâk bü-yük oranda cinsellikle -nasıl, ne zaman, kiminle cinsel ilişkiye girilebileceğiyle- il-gilidir.22 Cinsel ahlâk, genel ahlâkın bir bölümü olup insanın cinsel güdüyle ilgili tu-tum ve davranışlarını içerir. Bütün uygarlıklarda cinsel yaşamı denetlemek, sınırla-mak, yönlendirmek ve yüceltmek için evlilik kurumlaşmış, toplumun en küçük biri-mi olan aile teşekkül etmiştir.23

Yüce Allah, mü’minleri cinsel ahlâk konusunda eğitirken hac ibadetini bir vesile kılmıştır. Hac ibadeti yapılırken mü’minlerin cinsel eğilim ve davranışlarına sınırla-ma getirmiştir. Belli sürelerde, belli mekânlarda mü’minlerden cinsel isteklerini bas-tırmalarını, doyumdan ve doyum arayışından uzak tutmalarını istemiştir. Mü’minler böylece Allah emrettiği için cinsel güdülerini kontrol etme ve cinsel hazdan uzak ka-labilme alışkanlığı kazanmışlardır. Böylece Allah’ın cinsel ahlâk alanında koyduğu ilke ve değerlere uyma bilincini yenilemiş ve sağlamlaştırmışlardır. Artık bundan sonra onların üzerine düşen vazife, hacda aldıkları iffetli kalabilme eğitimini yaşam-larının geriye kalan süreçlerine de genelleyebilmeleridir:

“Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrama girerek) hacca başlarsa artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur.”24

İhrama giren her mü’mine, ihramda bulunduğu sürece eşiyile cinsel ilişkiye gir-mek, sevişmek, cinsel yönden tahrik edici söz ve davranışlarla şakalaşmak yasaktır. İhrama giren kişi cinsel eğilimlerinden bir süreliğine uzak kalmalıdır.25

İnsanın cinsel davranışı, hac dışında eşiyile kendisi arasında devam eder. Fakat ih-ramdayken bu davranışa yasaklama getirilir. Çünkü hac mü’min için yıllık bir eğitim ya da ömürde bir kez giden için,

bir kereliğine uygulanan bir eğitim sürecidir. Hac esnasında cinsel ilişkinin yasaklanması ile insanın bu konuda sabrı denenir ve bu ya-saklama mü'minin kişilik gelişimine katkıda bulunur.²⁶

Hac nefse hakim olmayı, nefsanî istek ve eğilimleri gemlemeyi öğretir. İnsanla-rı nefisle mücadeleyle, aşın istek ve hevesleri kontrol etmeye alıştıırır. Hac, insan nef-sini sınırları çizilmiş koruyucu bir irade ve uyanıklıkla terbiye eder.²⁷

Hacda insanın nefsinin zaptetme, şehvet ve taşkınlıklarını kontrol altına alma eg-zersizleri vardır. Mü'minin ihramda iken kadına yaklaşması haramdır. Cinsel ilişki, fizyolojik bir güdünün tatminidir. Bu davranışın ihram sırasında yasaklanmasından daha doğal bir şey olamaz. Bir müslümanın gerçekten ihram'a girmiş olabilmesi için şehvet (cinsellik), lezzet ve arzulardan yüz çevirmesi gerekir. Bu davranış insanın cinsel güdüsünü kontrol altına alması, ahlâkî davranmaya yönlendirmesi yolunda bir egzersizdir.²⁸

İnsan hac ibadeti sırasında ihramdayken manevi yönünü öne çıkarmakta, cinsel-lik başta olmak üzere fiziksel ve dünyevî yönünü geçici olarak arkasında bırakmak-tadır. Bu, manevî anlamda yüce Allah'a yaklaşabilmenin bir gereğidir. Hac sırasın-da cinselliğini geçici olarak erteleyen bir mü'min, bir yandan ibadetin dinî tecrübe boyutunu yerine getirirken, diğer yandan kişiliğini de eğitime tâbi tutmaktadır. Cin-sel isteklerini kontrol altına alma ve yönlendirme becerisi kazanmaktadır. Mü'min, cinsel isteklerini hacda ilâhî otorite adına ertelemektedir. Dolayısıyla günlük hayat-ta, Allah'ın cinsellikle ilgili koyduğu bütün ahlâkî kurallara uyma kararlılığını pekiş-tirmektedir. Hacda cinsel eğitim alan bir mü'min, cinsel ahlâk sınırlarını aşmada vic-danının sesini ya da toplumsal otoriteyi çiğneme ya da atlatma cüreti gösterebilir. Ama ilâhî otorite onu cinsellik konusunda ahlâk ilkelerine uymaya mecbur tutar.

III. Fizyolojik Güdüler (Susuzluk Güdüsü Örneği)

Abraham Maslow insan güdülerini bir piramit gibi birbirini üstüne merdiven ba-samağı şeklinde çıkan mertebeli bir düzen içinde düşünmüştür. İhtiyaçları, en temel-den en ileri kademeye kadar hiyerarşik bir düzende gruplandırmıştır. En acil olan ve çabuk çözüm bekleyen biyolojik gereksinimler en alt basamakta olmak üzere bir sı-ralama yapmıştır. Ona göre her insan bu sıraya uyar. Özel durumlar olmakla birlik-te, alt kademedeki bir ihtiyaç karşılanmadan üst kademedeki ihtiyaçların bireyin dav-ranışlarını yönlendirmesi söz konusu olmaz. Gereksinimler hiyerarşisinde, alt düzey-deki güdüler doyuma ulaşıncaya bir üst düzeydeki güdüler hazır hale gelir. Maslow'un beş basamağa ayırdığı gereksinimler hiyerarşisinde en alt basamakta açlık, susuzluk gibi fizyolojik gereksinimler / temel ihtiyaçlar yer alır. Bunlar insanın yaşaması ya-ni ölmemesi için şart olan ihtiyaçlardır. Bunlar özellikle beden dokusunun canlı kal-ması için gereken ihtiyaçlardan meydana gelir.²⁹

Hacdaki Safâ ve Merve denilen tepeler arasında yapılan gidiş geliş sembolü en açık ve yalın haliyle insanın susuzluk içgüdüsüyle ilişkilidir. Susuzluk içgüdüsünün harekete geçirdiği Hz. Hacer'in davranışlarının hacda tekrar edilmesi, bu ibadetin te-mel ritüellerinden birisini oluşturur:

“Safa ile Merve Allah'ın nişanlanındandır. Kim hac ve umre niyetiyle Kabe'yi ziyaret eder ve onları tavaf ederse bunda bir günah yoktur. Kim kendiliğinden bir iyi-lik yaparsa bilsin ki, Allah karşılığını verir, yaptığını bilir.”³⁰

Safa ile Merve Mekke'de Kâbe'nin doğusunda bulunan, yaklaşık dörtyüz metre aralıklı olan iki özel tepenin adıdır. Hz. İsmail'in annesi Hacer, suları tükenip zor du-rumda kaldığında, kendisi ve çocuğu şiddetli bir susuzluk ihtiyacı duyduğunda, oğ-lunu Harem'e bırakıp Safa ve Merve tepeleri arasında su

bulabilme ümidiyle, belki de bir insan görürüm diye koşmuş, yavrusuna bir şey olur endişesiyle de geri dön-müştür. Bu gidiş geliş yedi kez tekrar etmiştir. Yüce Allah, onun çaresizliğini Zem-zem suyunu çıkararak ve başka insanların o bölgeye yerleşmelerini sağlayarak gider-miştir. Yüce Allah, Hz. Hacer'in irade dışı bu zorunlu davranışlarını, Hac yapan Müslümanlara iradeyle yapılan, isteğe bağlı bir hareket olarak şart koşmuştur. Bu şarta bağlı olarak hac ve umre için Kâbe'yi tavaf edenler, daha sonra Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y ederler. Safâ tepesinden başlayıp dört defa Merve'ye, üç defa de Merve'den Safâ'ya gidip gelirler.³¹

Hz. Hacer'in, içinde bulunduğu durum karşısında takındığı tutum ve davranıştan çıkarılabilecek mesajlardan birisi şudur: Mü'minler, açlık ve benzer sıkıntılarla im-tihan olduklarında ümitsizliğe düşmemeli, amacına ulaşmak için sabırla çalışmalıdır. Bir yandan Allah'a sığınıp dua etmeli, diğer yandan elinden geleni yaparak, gücünü sonuna kadar kullanmalı ve sabır göstermelidir.³²

İnsanlar, maddi eğilimlerini bir yana bırakarak Mescid-i Haram'da hac ibadetini yerine getirmeye çalışırlar. Kâbe'nin etrafında tavaf ederek bütünüyle metafizik ala-na yönelen insan, hemen buranın yanı başında bulunan iki tepe arasında sa'y eder. Safâ ile Merve arasındaki sa'y ilk bakışta insanın temel / maddî ihtiyaçları için yö-neldiği çabayı, içine girdiği arayışı ifade eder. Yüce Allah, Hz. Hacer'in davranışla-rını, hacca gelen Müslümanlara tekrar ettirerek onları eğitir. Başta susuzluk olmak üzere her türlü maddî ihtiyaçların karşılanması için insanın çaba göstermesini, emek harcamasını ister, teşvik eder. İnsanların göstereceği bu tür çabalara karşılık verece-ğini hatırlatır. Hz. Hacer'in çabasının karşılığı olan Zemzem kuyusunu bir ders ola-rak mü'minlerin ibret nazarlarına sunar.

Tarihsel arka plan da dikkate alındığında Safa ile Merve arasında sa'yetmenin ifade edebileceği anlamlar şunlar olabilir: Safa ile Merve arasında koşmak, gidip gel-mek, insanın bu dünyadaki maddî hayat için çalışmasını sembolize eder, insanın ta-biatla olan ilişkisini gösterir. Sa'y, maddi ihtiyaç ve amaçlar için çalışma ve arayış-tır. İnsanın kendi ben'ini, iradesini, "günlük gerçekler"le desteklenen yanını ifade eder.³³

IV. Üstünlük Eğilimi

Aşağılık duygusu evrensel bir mahiyet arzeder, herkeste vardır ve normal bir duygudur. Bütün insanlar hayatlarının her aşamasında -çocukluğunda, gençliğinde, yetişkinliğinde, yaşlılığında- doğal bir aşağılık duygusuyla birlikte yaşarlar. Her in-san, hayata eksiklik duygularıyla başlar. Bu duygular bireyin ölümüne kadar varlığı-nı sürdürür. Hiçbir insan yaşadığı süre içinde, hiçbir zaman kendisini bütün yönleri-le yeterli ve mükemmel bir varlık olarak göremez. Yeryüzünde tam anlamıyla kusur-suz, eksiksiz, her yönden doyum sağlamış bir insan olamayacağına göre, aşağılık duygusu az veya çok, türlü biçimlerde her insanda bulunur.³⁴

Aşağılık duygusu olumlu ve olumsuz olmak üzere iki şekilde telafi edilir. Aşağı-lık duygusu olumlu telafiye sebep olursa iyidir. Aşağılık duygusuna saplanıp kalma şeklinde kendini gösterirse olumsuzdur, artık aşağılık duygusundan değil, aşağılık kompleksinden söz edilir. Aşağılık duygusu; yetersizlik duygusunun insanı egemenli-ği altına alması, onu yararlı girişimlerde bulunmaya teşvik etmesi bir yana, depresif ve gelişim gücünden yoksun bir hale sokması durumunda patolojik nitelik kazanır.³⁵

Eksiklikten kurtulma çabası içinde bulunan insan, üstünlük çabası içinde demek-tir. Aslında üstünlük çabası, eksiklik duygusunun doğal bir sonucudur. Üstünlük eği-limi doğal olarak aşağılık duygusuyla doğrudan ilgilidir. Her insanda bu iki duygu el ele yürür. Gerek üstünlük eğilimi, gerek aşağılık duygusu, her ikisi de aslında aynı psikolojik gerçeğin iki farklı yüzüdür. Üstünlük eğilimi, bir olayın ikinci evresi,

aşa-ğılık duygusun dengelenmesidir. Üstünlük çabasıyla aşağılık duygusu, normal duy-gusal tutumlar olarak birbirini bütünler. İnsan kendisini istediği derecede yeterli bul-madığı için üstün görünmek arzusu duyar. Özellikle üstünlük duygusu, aşağılık duy-gusuna karşı bir tür tepkidir. İnsan, içinde yaşadığı durumda kendisinde herhangi bir eksiklik hissetmeseydi, üstünlük sağlamaya uğraşmazdı. İnsanın doğuştan üstünlük eğilimine sahip olduğu söylenemese de; insan, doğası gereği kendisinde bir üstünlük eğiliminin gelişip ortaya çıkabileceği donanıma sahiptir.³⁶

Hac ibadetinin önemli hedeflerinden birisi de insanda var olan üstünlük eğilimin, kibir, gurur, büyülenme, insanları küçük görme gibi ahlâkî kusur haline dönüşme-sini engellemektir. Hacdaki birçok ilke ve uygulama, insanlara karşı büyülenmeme, kibirlenmeme, alçak gönüllü olma gibi erdemleri kazandırmaya yöneliktir. Hac, in-sana başkalarını küçümsememeyi, hor görmemeyi, tevazuyu, kendini Allah katında ve insanlık değeri olarak başkalarıyla eşit saymayı öğretir.

İslâm'dan önce Mekke'li Müşrikler, Hz. İbrahim'in tevhîd geleneğini bozdukları için hac yaparlarken bütün insanların eşitliği ilkesini değiştirmişlerdir. Nitekim kendilerini üstün ve seçkin gören bazı Arap kabileleri, uzak bölgelerden hacca gelenlere hor baktıkları için onlarla birlikte aynı yerde durarak ibadet etmeyi gururlarına yedirememişlerdir. Yüce Allah müşriklerin bu tutumunu kınayarak, mü'minlere hac ibadetini tam bir eşitlik prensibi içerisinde yapmalarını emretmiştir. Müşriklerin yap-tığı gibi ibadet sırasında hiç kimsenin diğerini hor görmesini kabul etmemiştir. Her-kesin ibadet koşullarında kendini başkalarıyla eşit saymasını şart koşmuştur:

“Sonra insanların akın akın döndüğü yerden siz de akın edin ve Allah'tan mağfi-ret dileyin, şüphesiz Allah bağışlayan, esirgeyendir.”³⁷

Hz. İbrahim'den bu yana tevhid geleneğine uyan bütün hacılar Zilhicce ayının dokuzuncu günü Arafat'a giderler ve aynı gün Müzdelife'ye dönerler. Câhiliye dö-neminde Kureyş gibi bazı seçkin kabileler - Kinâne, Kays-, insanlar Arafat'ta toplan-dıklarında Meş'ari Haram denilen yerde -Müzdelife'de- bekler, şerefimize leke sü-rülür diye, küçük gördükleri diğer hacıların arasına karışmazlardı. Kendilerini Al-lah'ın evinin halkı olarak niteler ve bu durumu bir ayrıcalık gerekçesi olarak kulla-nırlardı. Yüce Allah, burada sözü edilen ve İslâm'ı kabul eden kimselere ve bütün Müslümanlara Arafat'taki temel hac eylemine katılmalarını, aynı ibadetleri yapma-larını, bu konuda insanlar arasında fark gözetilmemesini şart koşmuştur.³⁸

Bu âyet bütün Müslümanların aynı koşullarda, aynı yerlerde ibadet etmekle yü-kümlü olduklarını karara bağlamıştır. Âyette bazı kimselerin kendilerinde bir ayrıca-lık görerek, farklı davranışta buldukları, uzak yerlerden gelen insanları küçümse-yerek onlara katılmamalarının yanlış olduğu belirtilmiş, tüm hacıların birlikte hare-ket etmeleri emredilmiştir. İbadet yapılırken insanlar arasında adalet ve eşitliğin ger-çekleştirilmesi, başkalarına karşı büyülenmenin, övünmenin terk edilmesi, ayrıca-lıkların ortadan kaldırılması istenmiştir. Böylece bazı insanlardaki yersiz gurur ve kibrin kırılması, sökülüp atılması amaçlanmıştır.³⁹

Âyetin zahirinden de anlaşıldığı gibi, burada, Allah katında herkesin eşit olduğu, ırk, sınıf veya sosyal statü farklarının hiçbir şekilde insanları birbirinden ayıramaya- çağı bir topluluğa mensup olma bilinci içerisinde bireyselliklerini aşma çağırısı ya-pılmaktadır.⁴⁰

Yüce Allah, hacdaki haklar ve ödevler konusunda Mekke'nin yerlileriyle dışarı-dan gelenler arasında tam bir eşitliğin olduğunu karara bağlamıştır. Hacla ilgili her-hangi bir alanda hiç kimseye ayrıcalık ve üstünlük tanınmadığını açıklamıştır. Kur'an'daki bu açıklama hem fiilî hem de düşünsel ve duygusal

olarak hac ibadeti yapan kimselerin benimsemeleri gereken bir husustur. Eğer hac ibadetini yapan kim-se, hem fiilî hem de fikrî olarak kendisini başkalarıyla eşit sayan bir anlayış geliştirebilme yi başarabilmişse, bu durum onun için etkili bir alıştı rma / egzersiz olur. Hac ortamında mütevaziliği, başkalarına karşı kibirlenmemeyi öğrenir:

“İnkâr edenler, Allah’ın yolundan ve gerek yerli, gerek dışardan gelen bütün in-sanlar için ibadet yeri yaptığımız Mescid-i Haram’dan insanları geri çevirenler bil-sinler ki, kim orada böyle zulüm ile haktan sapmak isterse acı bir azap tattırırız.”⁴¹

Âyette geçen “Gerek yerli, gerek dışardan gelen bütün insanlar” ifadesi bütün in-sanların aynı haklara sahip olduğunu ifade eder. Allah’ın hakimiyetini, Elçisinin ön-derliğini kabul eden kimse İslâm’ın kardeşlik dairesine dahil olur ve diğer Müslü-manlarla eşit haklara sahip olur.

Mescid-i Haram, evrensel ve bütün Müslümanlar için ortak bir yerdir. Mescid-i Haram’da ibadet etme konusunda, yerliler / mukîm olanlar ile taşradan gelenler / mi-safir olanlar, Mekke halkı ile diğer bölge ve ülkelerden gelenler eşit kılınmışlardır. Âyette geçen “sevâen” yani eşit olarak ifadesi, orada ibadet etme, hacdaki hurmetle- re / yasaklara saygı gösterme, haccın menseklerini yerine getirme konusunda herke-sin hiçbir fark gözetilmeksizin eşit haklara sahip olduğunu belirtir. Bu konularda Mekke’nin yerlisinin gurbetçiler karşısında bir üstünlüğünün ve ayrıcalığının olma-dığını karara bağlar.⁴²

Hac ibadeti sırasında gerçekleştirilen davranışlardan birisi de kurban kesmektir. Yüce Allah, kesilen kurbanların etlerinden ihtiyaç sahiplerine de bağışlanmasını is-ter. Fakat burada şöyle bir ilkeye dikkat edilmesini şart koşar. Kurbanı kesip ihtiyaç sahiplerine dağıtan kimse, kurbanını bağışladığı kimselere karşı kendini üstün gören bir tutum ve düşünceyle hareket etmemelidir. Böyle hareket etmediğinin kanıtı ola-rak da muhtaçlara verdiği kurbanın etinden mümkünse kendisi de yemelidir. Böyle- ce kendisini onlarla eşit gördüğünü göstermelidir:

“Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine belli günlerde (onla-rı kurban ederken) Allah’ın adını ansınlar. Onlardan yeyin, sıkıntı içinde bulunan fa-kire de yedin.”⁴³

Bazı müfessirler âyette geçen “onlardan yeyin” ifadesinin dinî bir gereklilik ifa-de ettiğini ileri sürmüştür. Bazıları ise zorunluluk değil, hayırlı / erdemli bir davra-nış olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü Cahiliye döneminde kurban kesenler, kendileri-ni fakirlerden üstün göstermek için bu kurbanlardan yemezlerdi. Yüce Allah, ister fa-kir olsun ister zengin insanların değer olarak birbirine eşit olduğunu belirtmek ve müşriklerden farklı davranmak, mütevaziliği ortaya koyabilmek için, kurban sahip-lerinin de bunların etlerinden yemelerini emretmiştir.⁴⁴ Kurban sahibinin de kendi hissetmelerini sağlar.⁴⁵

Haccın, insanın üstünlük eğilimini eğiten fiillerinden birisi de ihram giymektir. Hac, insanları kendi örf ve geleneklerinden, giyiniş ve kıyafetlerinden, değerli elbi-selerinden sıyrarak onları tek tip, dikişsiz bir elbisede birleştirir. Hacda tek tip elbi-se giyip aynı yönde hareket eden, doğdukları halleriyle bir araya gelen Müslümanlar hayatlarında en az bir defa geniş kardeşliğe götüren eşitliği fiilî olarak yaşamış olur-lar. Hacda benzer elbiseler giyen mü’minler arasında zengin / fakir, efendi / köle ay-rımı olmaz, aralarında eşitlik havası eser. İhrama bürünerek bütün dünyevî kimlik-lerden sıyrılan, o zamana kadar sahip olduğu statü ve toplumsal rolleri arkada bıra-kan mü’min, insanların eşitliği ve adalet gibi erdemleri daha derinden özümser. İh-ram giyen mü’min bütün sadeliğiyle doğrudan kendi benliğiyle yüz yüze gelme im-kanı bulur. Hac böylece kibir, kendini beğenme, insanlara karşı büyüklenme gibi eği-limleri tedavi eder.

V. Sosyal Bütünleşme

Sosyal bilimciler genelde anlamlı bir sosyo-kültürel bütünleşme için hazırlanacak faktörler listesinin başına, kişiler arası değer ortaklığının getirilebileceği üzerinde fi-kir birliğine varmışlardır. Her toplumun süregelen işleyişi ve özsel dayanışması, en alt düzeyde de olsa kişiler arası bir değer ve norm gövdesinin paylaşılmasını gerektirir. Bir topluma üye olan bireyler, tutum ve davranışlarını, o toplumun normlarına uygun biçimde düzenliyorlarsa, bu sayede ortaya çıkan bütünleşmeye normatif bütünleşme adı verilir. Toplum ilişkilerine normların şekil vermesi halinde, toplum ile-ri derecede bütünleşerek ahenkli bir bütün halinde varlığını devam ettirme imkanına sahip olur.⁴⁶

Dinin en önemli işlevlerinden birisi, içerisinde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan sos-yal farklılıklardan dolayı bölünüp parçalanmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunan toplumu birleştirmek, kaynaştırmak bütünleştirmek olmaktadır. Son derece farklılaşmış, ayrıca hızlı bir sosyal değişimle karşı karşıya kalan toplumlarda bütünleşme meselesi oldukça çetin bir durumda ortaya çıkmakta olup, bu durumda dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı rolünün önemi daha da artmaktadır. Emile Durkheim'e göre, dinin toplumdaki dört temel görevinden birisi, bireyler arasında birleşme ve dayanışma sağlamasıdır. Din, inanan mensupları arasındaki ilişkileri güçlendirir, yakın dostane ilişkilere kaynaklık eder. Dinî törenler ve kurallar aracılığıyla bir değerler sistemi, dolayısıyla da bütün bunları bölüşen insanlar için bir araya getirici unsurları, grup birliğini ve dayanışmasını ortaya çıkarır. Din, değer farklılıklarını asgariye indirerek, toplumu birbirine kaynaştırır. Kollektif ibadetlere bağlı olarak ortak duyguların güçlenmesini sağlar. Mensuplarının düşünce ve davranışlarına hakim olan dinin, birleştirme gücünü kolayca görmek mümkündür.⁴⁷

Hac ibadeti kollektif olarak eda edilen dinî tören niteliğinde bir etkinliktir. Bu kollektif ibadet için bir araya gelen mü'minler, ortaya koydukları sembolik davranışlarla ilâhî değerlere bağlılıklarını, bedenlen, zihnen ve duygusal olarak aynı mekân-da bir araya gelerek itiraf edip pekiştirirler. Kur'an'da haccın manevî faydalarından söz eden âyeti yorumlayan müfessirler, bu faydaların başında hac ibadeti sırasında yenilenen ve pekiştirilen toplumsal bütünlük bilincinin geldiğini söylerler:

"Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar."⁴⁸

Ayette geçen menâfi' kelimesinin nekra olarak kullanılması, burada sözü edilen faydaların genel olarak dinî ve dünyevî olmak üzere çok boyutlu olduğunu anlatır. Hacca gelenlerin ulaşacakları yararların başında bütün mü'minleri kucaklayan kardeşlik bilinci gelir. Müslümanlar topluca, birlikte ibadet yaparak aralarındaki dinî bütünlüğü, İslâm kardeşliğini, güçlerini birleştirmeyi, bağlarını sağlamlaştırmayı, ilişkilerini düzenlemeyi, dayanışmayı, uyumu, dostluk ve yakınlığı kusursuz bir şekilde oluşturmuş olurlar.⁴⁹

Hac, Kur'an'da mü'minlerin uzak ve yakın bölgelerden gelerek aynı zaman dili-minde Mescid-i Haram ve çevresinde toplanmaları olarak izah edilmiştir. Bu fiilî toplanma eylemi aslında onların aralarında var olan sosyal bütünleşmenin sembolik bir ifadesidir. Hacdaki diğer ibadet fiilleri yani menâsik bir yana bırakılacak olsa bile, bu bir araya toplanma davranışı, mü'minler arasındaki birleşme, kaynaşma ve dayanışma gerçeğini ifade etmeye yeter:

"İnsanlar için haccı ilân et; gerek yaya gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler."⁵⁰

Haccın insanın toplumsal yönünü tatmin eden bir yönü vardır. Dünyanın tarafı dört bir yanından gelen, ayrı ayrı dilleri konuşan, ayrı ayrı renkten, farklı sosyal sınıflardan insanlar hep birlikte Ka'be'nin karşısında Allah'ı anarlar. Böylece inanç ve dünya görüşlerinde yalnız olmadıklarını derinden derine tecrübe ederler. Her bir mü'minin imanı sadece kendisine özgü olarak kalmaz, hacca gelen mü'minler sayı-sında kuvvet kazanıp perçinleşir.

Hac, Müslümanlar arasında tanışma, danışma, kardeşlik, yardımlaşma meydana getirebilecek ve Müslümanların bir bütün olmalarını sağlayacak, onların bu birlikte-liklerini tüm dünyaya ilan edecek bir toplantıdır. Hac, insan sevgisini geliştirir, İslâm kardeşliğini pekiştirir; bir mü'mini bütün Müslümanlara açılmak suretiyle onların hepsini kucaklamaya hazır hale getirir. Haccın Müslümanlar arasında meydana ge-tirdiği tanışma ve yakınlaşma toplumsal açıdan büyük faydalar sağlar.⁵¹

Kur'an'da, namaz, oruç, zekât ibadetlerinin yanında haccın da sosyal bütünleş-meyi sağlamaya yönelik ibaretlerden biri olduğuna işaret edilir. Hacda farklı millet-lere, ırklara, sosyo-ekonomik düzeylere sahip dünyanın her yerinden insanlar topla-nır, olağanüstü bir dinamizm ve canlılıkla sosyal bütünleşme sağlanır. Hacda bütün İslâm dünyasını kucaklayacak bir birlik oluşturma ve kaynaştırma özelliği açık bir şekilde gözlenir.

VI. Yardım ve Dayanışma

Haccın önemli fiillerinden birisi kurban kesmektir. Kurban ibadetinin Allah-in- san ilişkisinde özel bir yeri vardır. Kurban kesen bir mü'min, sahip olduğu her şeyi Allah için feda edebileceği tecrübesini yaşar. Bunun yanında daha birçok dinî tecrü-be kurban kesimi sırasında yaşanabilir. Kur'an'a göre kurban sadece dinî tecrübe olarak yaşanan bir eylem değil, aynı zamanda toplumda ihtiyaç sahiplerinin gözetil-diği bir etkinliktir. Kurban ibadeti, kurban kesenin ilgisini toplumun ihtiyaç sahiple-rine yöneltir. Onları kollama, gözetme, onlarla dayanışma içerisinde olma alışkanlı-ğı kazandırır:

“Biz her ümmet için kurban ibadeti koyduk ki Allah'ın kendilerine verdiği hay-vanlar üzerine O'nun adını ansınlar. İlahınız bir tek ilahtır, şu halde yalnız O'na tes-lim olun. (Ey Muhammed, o alçak gönüllü insanları müjdele.”⁵² “Biz kurbanlık büyük baş hayvanları da sizin için Allah'ın dininin nişanelerinden kıldık. Onlarda ha-yır vardır. Onlar saf saf sıralanmış dururken (kurban edeceğinizde) Allah'ın adını anın (da boğazlayın) yanları üzerine düşüp canları çıkınca onlardan siz de yeyin, ka-naat eden fakire de; istemek zorunda kalan fakire de yediniz. Şükredesiniz diye onları, sizin hizmetinize verdik.”⁵³

Âyette ayakta durmakta olan develerin Allah'ın adı anılarak kesilmesi, yere yıkı-lıp canları çıktığında bunların etlerinden yenilmesi, -ki bunu yapmak mübahtır-, top-lumda kâni' ve mu'terr diye isimlendirilen kesimlere de verilmesi emredilmiştir. Âyette, kâni' ve mu'terr isimleriyle, kendisine verilene kanaat eden, yüz suyu döküp başkalarından bir şey istemeyen fakir kimseler ya da isteyen, dilenen fakir kimseler kastedilmiştir.⁵⁴

Kur'an, hac ibadetini yapan mü'minlere kurban kesme görevini emrederken, ke-silen kurban aracılığıyla toplumdaki ihtiyaç sahiplerini gözetmeyi de emreder. Kana-at eden fakir, isteyen fakir, sıkıntı içinde bulunan fakir gibi nitelermelerde bulunan Kur'an, bu kimselerin kurban etlerinden yararlandırılmasını ister. Aslında hacda ke-silip ihtiyaç sahiplerine bağışlanan kurban eti, genel manada bir iyilik hareketinin sembolik bir alıştırmasıdır. Kur'an'ın bu emri yani kesilen kurbanların ihtiyaç sahip-lerine ulaştırılması bir eğitim ve alışkanlık kazandırma sürecidir. Bu eğitimin hede-fi, mü'mine her ortamda ve her koşulda ihtiyaç sahiplerini gözetken, koruyan kimse olabilme karakterini kazandırmaktır:

“Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah’ın adını ansınlar. Onlardan yeyin, sıkıntı içinde bulunan fakire de yedirin.”⁵⁵

Hac günlerinde kurban edilen hayvanın etinden kurban kesenin yemesi caizdir veya müstehab yani yapılması iyi bir davranıştır. Kurban etinin bir kısmını zor durumdaki, sıkışmış, dar da kalmış ihtiyaç sahiplerine yedirmesi vaciptir. Kişi, kurbanın hepsini yardım amacıyla ihtiyaç sahiplerine verebilir, kendisi muhtaç durumda değilse, tamamını yemesi doğru değildir. Çünkü bu etlerden yardım amacıyla muhtaç kimselere vermekte fayda vardır. Kurban etinden ihtiyaç sahiplerine verip vermemekte kurban sahibinin serbest bırakıldığı da ileri sürülmüştür. Belirtmeliyiz ki, burada sözünü ettiğimiz, normal kurbandır. Adak ve keffâret kurbanları tamamen sadaka olarak verilir.⁵⁶

Hacca kesilen kurban, sahip olunan maddî kıymetleri, hayat standardı açısından daha düşük durumda olanlara paylaşmayı simgeler. Hatta sadece muhtaçlar değil, komşular ve akrabalar arasındaki samimiyetin ve dostluğun güçlenmesine yardımcı olur.⁵⁷

VII. Temel Güven

Psikologlar, insanda güven ihtiyacını ortaya çıkaran temel sebeplere ve kaygı durumlarının iç ve dış kaynaklarına dair araştırmalar yapmış, fikir yürütmüşlerdir. Kor-kuya ve güvene dair özgün fikirleriyle ön plana çıkan düşünürlerden Maslow, Freud, E.H. Erikson’un bakış açılarına burada yer vermek istiyoruz.

Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi kuramında güvenlik ihtiyacı: Güvenlik ihtiyacı, fiziksel ve duygusal tehlikelerden korunmayı, korkudan kurtulma ve kaygıdan uzak olmayı içerir. Fizyolojik ve psikolojik açıdan insanın dengesini, normal halini muhafaza edebilmek için karşılanması gereken ihtiyaçları kapsar.⁵⁸ Fizyolojik ihtiyaçları karşılanan birey, kendini güvende ve tehlikeden uzak hissetmek ister. Oysa korku ve kaygı insanın güvensizlik duymasına yol açar.⁵⁹

Freud, korku genelde dış dünyada var olan herhangi bir şeye karşı duyulan bir his olduğu için, anksiyete kelimesini korkuya tercih etmiştir. İnsanın sadece dış tehlikelerden değil, iç tehlikelerden de korkabileceğini ileri sürmüştür. Buna bağlı olarak anksiyeteyi kaynakları bakımından objektif, nörotik ve ahlâkî olmak üzere üçe ayırmıştır.⁶⁰

Objektif anksiyetede, tehlikenin kaynağı dış dünyadadır. İnsan zehirli bir yılandan, kontrolden çıkan bir arabadan, yaşam için zorunlu olan bir nesnenin çevrede bulunmamasından korkar. Nörotik anksiyetede, tehdit id’in içgüdüsel nesne seçimi içerisinden yer alır. Böyle bir durumda kişi, kendisine zararlı olabilecek bir davranışta bulunmasına ya da düşünmesine sebep olabilecek kontrol edilemez bir isteğe yenilmekten korkar. Bir başka deyişle nörotik anksiyete, fevrî, dürtüsel isteklerin açığa vurulması sebebiyle cezalandırılma korusudur.⁶¹

Erikson’un gelişim kuramında temel güven ya da güvensizlik: Erikson’a göre, güven duygusu sağlıklı bir kişilik örüntüsü geliştirebilmek açısından hayatî öneme sahiptir. Sağlıklı kişiliğin önemli unsurlarından birisi hem başkalarına hem de kendine güven geliştirmektir.⁶²

Bebegin anne-baba ya da onların yerine geçen kimseler ile ilişkileri, onun güven ya da güvensizlik duygusu geliştirmesinde belirleyici etkidir. Özellikle annelerin bebeklerin ihtiyaç ve beklentilerini düzenli bir şekilde karşılamaları halinde güven duygusu oluşur. Anne, çocuğuna dünyanın güvenilir bir yer olduğunu, en azından kendisine güvenebileceğini hissettirebilmelidir. Bebek ile anne ilişkisinin

tutarlı, ra-hat, sevecen ve sıcak bir iletişim örüntüsü içinde gerçekleşmesi bebeğin kişisel gü-ven duygusunu pekiştirir. Annesinin kendisini sevdiğinden ve bırakmayacağından emin olan çocuk, hem annesine hem çevresindeki dünyaya güvenir. Bu durum ço-cukta iyimserlik ve mutluluk gibi duyguları ortaya çıkarır.⁶³

Yüce Allah, haccın yapıldığı mekanı güvenli bir yer kılmıştır. İnsanların burada buldukları süre içerisinde kendini güvende hissedecekleri koşullar yaratmıştır. İn-sanlık bu gerçeğe asırlarca tanıklık etmiş ve halen de etmektedir. Hacca gelenler, kutsal ve dokunulmaz olan Mescid-i Haram'da ilâhî güven ve içsel huzuru bizzat ya-şayıp tecrübe ederler. Allah'a sığınmanın, dayanmanın ve güvenmenin kazandırdığı ruh haliyle temel güven sorununa çözüm bulurlar. Hacda kazanılan ilâhî güven his-si, mü'minin diğer günlük yaşantısında da etkisini göstererek, onu güvensizliğin ve korkunun sebep olacağı yıkıcı kişilik özelliklerini taşımaktan uzak tutar.

Yüce Allah, hac yapılan mekanın insana kendini ilâhî güven içerisinde hissede- bilme alışkanlığı kazandırdığını açıklar. Yine bu mekanın "mesâbe" yeri olduğunu belirtir. Bir başka deyişle, ilâhî otorite karşısında insanın sevap kazandığı davranış-ları sergilediği yer olduğunu ifade eder. Sevap kazanılacak davranışlar elbette iyi, güzel, doğru ve yapıcı eylemlerdir. Kur'an, "emn" ve "mesâbe" olgusunu hac meka-nının kazanımları olarak açıklarken, bu iki olgunun birbiriyle ilişkili olduğuna işaret eder. Doğrunun, iyinin, faziletin yaşandığı yerde güvenden söz edilebileceğine dik-kat çeker:

"Orada açık deliller ve İbrahim'in makamı vardır. Ona giren, güvene erer."⁶⁴ "Biz Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara sevap kazanılacak bir toplantı ve güven yeri yaptık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın)."⁶⁵

Âyetteki "emn" kelimesi, zihinsel dinginlik ve korkudan uzak olmayı anlatır. Bu-na göre, Mekke'deki dokunulmazlığı olan belirli sınırların içerisine giren kimse em-niyette olur, korku taşımaz, ona hiçbir şekilde saldınlamaz.⁶⁶

Âyette önce "mesâbe" sonra da "emn" kelimesi arka arkaya getirilmiştir. Çünkü iyinin ve doğrunun üretilmediği bir yerde güvenden bahsetmek mümkün değildir. Güven, ancak iyinin ve doğrunun bilgisinin üretildiği birde olabilir. Kâbe, "mesâbe" yani iyinin ve doğrunun bilgisinin üretildiği, bu değerler etrafında insanların bir ara-ya geldiği yer olarak aynı zamanda güvenli bir ortam olmaktadır.⁶⁷

Mescid-i Haram, hem güven duygusunun özümsemiği, hem de saldırganlık duy-gularının kontrol edildiği bir mekandır. Güvenlik ve saldırganlık olgusu biriyle iliş-kilidir. Bir yerin saldırıdan emin olması, orada güven olgusunu ortaya çıkarır. Bu yüzden Yüce Allah, haccın yapıldığı bölgenin güvenliğinden söz ederken, oranın ay-nı zamanda saldırıya uğramaktan da uzak onduğunu belirtmiştir. Hac, mekanının ay-nı zamanda güven mekanı olduğu gerçeği bazı Kur'an âyetlerinde tekrar edilmiştir:

"Görmediler mi çevrelerinde insanlar kapılıp (öldürülür veya esir) edilirken biz (kendi şehirleri Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz bir bölge yaptık? Hâlâ batıla inanıp Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar?"⁶⁸

Yüce Allah Mekkeli müşriklerin içerisinde yaşamakta oldukları Mekke şehrini güvenli dokunulmaz bir yer kılmıştır. Onların içerisinde yaşadıkları bu kutsal belde-yi düşman saldırısından emin buldurmuş, halkını hür ve huzurlu yaşatmıştır. Oy-sa o sıralarda Mekke'nin dışında bulunan yerlerde insanlar esir alınmakta, öldürül-mekte, malları gasbedilip yağmalanmaktaydı. Bu durum bile, onların akıllarını kul-landıkları takdirde, Allah'a şükretmeleri ve ibadette bulunmaları, itaat edip boyun eğmeleri için

yeterliydi. Fakat Allah'ın bu nimetlerine nankörlük ederek, O'na ortak koşmayı tercih etmişler, uydurma, batıl tanrılara tapmışlardır. Oysa müşriklerin gü-ven ve barış içerisinde yaşadıkları şehri, Lât ya da Hübel gibi putların güvenli kılma imkanları yoktur. Arabistan gibi karışık bir bölgede bu şehri asırlarca güven içerisinde buldurmaya hiçbir uydurma tanrının gücü yetmez. Yüce Allah'tan başka hiç kimse bu şehrin güven ve kutsallığını koruyamaz.⁶⁹

“Mescid-i Haram” ifadesi, haccın yapıldığı bu kutsal mekanın dokunulmazlığını dile getirir. Bir emniyet yeri olarak nitelenmesi, Mescid-i Haram'a sığınan herkesin canından ve malından emin olması sebebiyledir. Özellikle de ihramlıyken düşmanlık, saldırganlık, zarar verme anlamına gelebilecek her türlü davranışın bu kutsal mekanda yasaklanmış olması, bu kutsal mekanda herkesin güven ve dostluk içinde yaşadığı, korku ve kaygı halinin ortadan kalktığı, emniyet ve huzurun hakim olduğu an-lamina gelir. Burası öylesine güvenli bir mekândır ki, kıyamete kadar güven şehri olarak kalacaktır. Emniyet merkezi olan Mescid-i Haram'ın içinde değil, çevresinde bile saldırmak, savaş çıkarmak, avlanmak yasaktır.⁷⁰

Güven olgusu sadece hac mekanıyla ilgili değildir. Aynı zamanda hac zamanı da güven unsurunu içermektedir. “Hac, bilinen aylardadır.”⁷¹ âyetinden, haccın belli ay-larda yapılacağı anlaşılır. Hac aylarının Şevvâl, Zilka'de ve Zilhicce olduğu rivayet edilir. Bu ayların, haram aylar olarak nitelenen Zilka'de, Zilhicce ve Muharrem ay-ları olmaları daha isabetlidir. Çünkü bu aylar 72 haccın güven içinde yapıldığı aylar-dır.⁷³

VIII. Sabır

Sabır (metanet / direşme), karşılaşılan güçlükler ve başarısızlıklara karşın seçilen yolda ve kararda sürekli olarak ve cesaretle yürüme eğilimidir.⁷⁴

Sabır, karşısında sabır gösterilecek duruma göre iki kategoride değerlendirilir. Birincisi, kişinin başta ilâhî değerler olmak üzere her türlü değere aykırı davranma-ma konusunda sabırdır. Nefsin sınırsız istekleri kişiyi kötü davranmaya motive etti-ği zaman, bu teşvik ve dürtmeye karşı gösterilen direniştir. Nefiste duyulan bazı şid-detli arzular sınırsız doyum arayışıyla kişiyi zorlarlar. İşte nefsin bu baskılara karşı koyması bir tür sabırdır. Dinin ve ahlâkın emrettiği kurallara uyabilmek için nefsi zorlamak ve yenmek gerekir.⁷⁵

İkincisi ise, kişinin başına gelen belâ ve musibetlere karşı sabırlı olmasıdır. Yü-ce Allah tarafından gelen kaza ve felaketler karşısında üzüntüye düşüp tedirgin ol-maması, yakınıp sızlanmamasıdır. Belâ ve musibetler kişiye ağır gelmeye başladı-ğında, ölçüsüz bir isyana sürüklenmemesi, tahammül göstermesi, itidali muhafaza et-mesi, Allah'a teslimiyet içerisinde katlanması ve rıza göstermesi, her türlü zorluğun orta yerinde sebat gösterebilmek için gerekli olan güce sahip olmasıdır.⁷⁶

Sabır eğilimi, mizaç gibi bireysel etmenlerle, toplumsal çevreye ve insanın geç-miş deneyimlerine bağlıdır. Kişiliğini, sabır ve dayanıklılık yolunda eğitebilen insan, yapıcı amaçlara ulaşabilmek için kararından asla dönmez, nefsinin basit istek ve eği-limleri onu yolundan geri çeviremez.⁷⁷

Hac ibadeti daha henüz işin başındayken bile zorluk ve sıkıntıları beraberinde getirir. Kişi öncelikli olarak hac yapılacak mekana ulaşmak için uzun ya da kısa me-safeli olarak yolculuk yapmak durumundadır. Yolculuk sırasında başta yiyecek-içe-cek olmak üzere her türlü insani ihtiyaçlarını gidermek için çaba sarfetmek duru-mundadır. Kaldı ki, yolculuk eylemi tek başına bile insanı sıkıntıya sokmaya yet-mektedir. Hacca niyet eden kişi ibadet kastıyla bütün bu zorluklara gönüllü olarak katlanır. Sabrını

ve iradesini, Mescid-i Haram'a sağlıklı bir şekilde ulaşabilmek için zorlar. Bu zorluklar, günümüzdeki gibi ulaşım imkanlarının kolay olmadığı devir-ler dikkate alındığında daha iyi anlaşılır: "(Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz azığın en hayırlısı takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) dır. Ey akıl sahipleri bana karşı gelmekten sakının."78 Kur'an, ulaşım vasıtası olarak binek hayvanlarının kullanıldığı ya da insanların yaya olarak seyahat ettiği koşulları dile getirerek hac- cın zorluklarına işaret eden tasvirlerle yer verir. İnsanların başta yolculuk olmak üzere çeşitli sıkıntılara katlanarak hac ibadetini yerine getirebileceklerini ifade eder. Hac ibadeti bu açıdan ele alındığında bir sabır eğitimi olarak karşımıza çıkar. Allah'ın kutsal kıldığı bir mekâna ulaşma konusunda sabır ve kararlılık gösterebilen bir insanın, aynı sabrı O'nun emirlerine uyma ve O'ndan gelen imtihan niteli-ğindeki sıkıntı ve zorluklar karşısında da göstermesi zor olmaz: "İnsanlar için hac- cı ilân et; gerek yaya gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gel- sinler."79

Haccın insanlara fayda sağladığını açıklayan âyet, sabır karakteri açısından da ele alınabilir. Haccın insan kişiliğine sağladığı katkılardan birinin sabır karakteri olduğu söylenebilir. Haccın genel karakteri, bu ibadetin insan kişiliğini sabırlı olma yönün-de eğittiğini söylememize imkan verir:

"Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar."80

Haccın yararlarından birisi, onun mü'minlere bir tür "nefis imtihanı" oluşudur. Çünkü hacda zorluklara karşı tahammül, güçlülere karşı dayanıklılık, maddî yaşa-mın birçok dayanağından yoksunluk, tındık-bildik insan çevresinden kopma, aile or-tamından ve vatandan/memleketten uzaklaşma söz konusudur.81

Hac, Müslümanlar için sabır ve gayret eğitiminin verildiği bir okuldur. Hac, in-sanı değer verdiği erdemler uğruna zorluklara, mahrumiyetlere ve sıkıntılara katlan-maya alıştıırır, güçlülere sabretmeyi, çile ve eziyetlere göğüs germeyi öğretir. İrade-yi güçlendirir. Çünkü kişi hacedebilmek için başta yol yorgunluğu olmak üzere çe-şitli yorgunluklara katlanır, normal gündelik alışkanlıklarından feragat eder. Nefsine hoş gelen alışkanlıklarından yüz çevirir, keyif ve rahatını terk eder.82

Dikkat edildiğinde görülecektir ki, haccın başından sonuna kadar sergilenen sa-bır, insana gerçek sabrı öğreten bir nitelik taşır. Hacdaki sabırda sürekli zorlukların üzerine gitme, sıkıntı ve eziyetlerden kaçmak yerine onlara göğüs germe söz konu-sudur. Hac ibadeti bu yönüyle tembellik, atalet, miskinlik tarzındaki yanlış sabır al-gısının önüne geçer. Sorumluluktan kaçmanın, üzerine düşen görevleri yapmamanın, eldeki imkan ve fırsatları kullanmamanın sabır olmadığını öğretir.

IX. Tarihsel Bilinç

Haccın yapıldığı mekân ve orada yerine getirilen ibadet fiillerinin tarihsel bir geç-mişi vardır. Haccı eda eden kimse, sadece hac yaptığı sırada orada bulunan insanlar-la ilişki içerisine girmez. Hacıya göre hacdaki mekânlar ve dinî davranışlar sadece tecrübe edilen, yaşanan o anı temsil etmez. Hacı aynı zamanda, tarihsel süreç içeri-sinde tevhit inancıyla ve hac ibadetiyle ilişkili olan kişi ve topluluklarla bütünleşir. Mescid-i Haram sembolü etrafında tarih boyunca tevhit inancını yaşamada öne çık-mış kişi ve topluluklarla özdeşleşir. Böylece hac, hacıyı sadece yaşadığı andaki mü'minlere değil, daha önce yaşamış olan mü'minler topluluğuna da bağlar. Kur'an'ın vurgu yaptığı şekliyle, özellikle tevhit inancının önde gelen isimlerinden Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Hacer, Hz. Muhammed gibi önemli temsilcileriyle iliş- kilendirir.

Hac, insanı tevhit inancının tarihteki köklerine bağlar. Bu ilişkilendirmeye bağlı olarak mü'minler tevhit mücadelesinin model şahsiyetleriyle özdeşleşme şansı bu-lurlar. Haccın sağlamış olduğu bu tür avantajları, Kur'an'da sözü edilen, "haccın fay-daları" bağlamında değerlendirmek mümkündür: "Gelsinler ki kendileri için birta-kım faydalara tanık olsunlar."⁸³ Dünyanın birçok yerinden hac için gelen Müslüman-lar Peygamberimizin ve ondan önceki birçok peygamberin tevhit mücadelesi verdik-leri ortamı, Allah'a ibadet için yeryüzünde kurulan ilk yapıyı ve diğer dini belgeleri yerinde müşahede ederler.⁸⁴

Kur'an, Mescid-i Haram'ın inşa edilmesinde, tevhit inancına uygun ibadet ilke-lerinin teşekkülünde Hz. İbrahim'in önemli katkılarının olduğunu açıklar. Mescid-i Haram'da onun adına tayin edilmiş bir makamın bulunduğunu ve hacca gelenlerin bu makamda tıpkı İbrahim gibi ibadet etmelerini ister. Allah'a tevhit inancının ilkeleri-ne bağlı kalarak ibadet etme konusunda İbrahimî geleneği model almalarını ve bu sa-hada Hz. İbrahim'le özdeşleşmelerini ister:

"Biz Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara sevap kazanılacak bir toplantı ve güven yeri yap-tık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın)."⁸⁵ "Onda açık deliller, İbrahim'in makamı vardır."⁸⁶

Haccın eda edildiği yerde Hz. İbrahim'in makamı, Kâbe'yi inşa ederken ya da in-sanları hacca davet ederken üzerine bastığı / çıktığı ve ayağının izinin bulunduğu bir taş / mekân mevcuttur. Burası halen İbrahim makamı olarak isimlendirilmektedir. Âyette özellikle sözü edilen açık delillerden biri tevhit inancına işaret eden Hz. İbra-him'in makamıdır. Hz. İbrahim'in hacla ilgili bıraktığı Safâ-Merve, Zemzem, Meş'ar, Rük'n, Haceru'l-Esved, Hatîm gibi miras da bu delillerdendir. Hatta elçilerin sonuncusu Hz. Muhammed'i hatırlatan -Mescid-i Haram'daki- her şey âyette sözü edilen açık delillere dahil edilebilir.⁸⁷

Hacca gelenler, Kâbe tarafından sembolize edilen Allah'ın birliği ve eşsizliğine, insanlığın dinî tecrübesinin devamlılığına tanıklık ederler.⁸⁸

Hac ibadeti bir görev olarak mü'minlere yüklenirken, tevhit dininin ölümsüz ha-tıralarını iman edenlerin kolektif şuurlatlarında⁸⁹ tazeleme amaçlanmıştır. Çünkü Haccın eda edildiği topraklar, peygamberler tarihinin ve özellikle son peygamber Hz. Muhammed'in hayatının sayısız hatırasını barındırmaktadır. Bu yerler, İslâm'ın ilk defa hayata yansıdığı, insanlığa en güzel örnekler sunduğu coğrafyadır. Bu an-lamda haccın amacı, Hz. Âdem'den beri gelip geçmiş bütün peygamberler ve onla-ra gönül veren bütün mü'minler arasında inanç ve ülkü birliğini ilan etmek ve pekiş-tirmektir.⁹⁰

Hacca Peygamberlerin, Hz. Peygamber ve değerli sahabilerinin anılarını / hatıra-larını yerinde tasavvur ve tefekkür etmek onlara benzeme isteğini, onların ahlakıyla ahlâklanma eğilimini artırır.⁹¹ Mescid-i Haram'da İbrahim makamı adıyla bir meka-nın tahsis edilmesi, hacıların burada ibadet etmelerinin istenmesi, Hz. Hacer'in dav-ranışlarını temsil eden Safâ ile Merve tepeleri arasında sa'yın meşru kılınması, aynı zamanda genel manada onların inanç ve davranışlarının model alınmasına işaret eder.

X. Her Türlü Dinî ve Ahlakî Değere Uyulması

Hacdaki ibadet fiillerinin insan davranışlarını yönlendirmeyi, eğitmeyi amaçladığı dikkat çeker. Bu gerçeklikten hareketle, mü'minlerin hacda "tanık olacakları fay-dalar" arasında ahlakî kazanımları da sayabiliriz. Âyetlerde haccın insan kişiliğinin farklı boyutlarını eğittiğine işaret edilir. Örneğin cinsel güdünün, saldırganlık eğili-minin, temel güven arayışının, toplumsal bütünlük ve dayanışma anlayışının

dinî de-ğerlere uygun olarak eğitilmesi ve şekillendirilmesi noktasında haccın kişilik gelişi-mine nasıl katkı yaptığına dikkat çekilir. Bunların yanında Kur'an'da haccın genel manada ahlâkî gelişime katkı sağladığını vurgulayan âyetler de vardır:

“Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar.”⁹² Ahlâkî kazanım-lar, âyette sözü edilen faydalar bağlamında değerlendirilmiştir.⁹³

Yüce Allah bir âyette tek tek cinsel güdünün ve saldırganlık eğiliminin hac iba-deti sırasında kontrol altına alınmasını salık verir. Yine aynı âyette, ahlâk dışı sayı-labilecek her davranışın hacda yasak olduğunu belirtir. Burada parçadan bütüne doğ-ru bir gidiş vardır. Söz konusu âyet “füsûk” kavramını kullanarak, ilâhî de-ğerlerin dı-şına çıkmayı, ahlâkî açıdan olumsuz davranışlar sergilemeyi haccın kurallarına uy-mama olarak değerlendirir. Bu açıdan bakıldığında hac ibadeti mü'min kişiliğini ol-gunlaştırmayı hedefleyen bir eğitim süreci gibi işlev yapar:

“Hac, bilinen aylardadır. Kim o aylarda (ihrama girerek) haccı kendine gerekli kı-larsa bilsin ki, hacda kadına yaklaşmak, günaha sapmak, kavga etmek yoktur.”⁹⁴

Âyette geçen “füsûk” ifadesi, Allah'a itaatten uzaklaşmak, dinî de-ğerlerin dı-şına çıkmak, onlara aykırı davranmak manasına gelir. Bu davranışların yapılmasına hacda asla izin verilmez.⁹⁵

Hac, bünyesinde olumlu davranışları barındıran, olumsuz davranışları da dışla-yan bir ibadettir. Bu noktadan bakınca hac, başlı başına bir eğitim müessesesidir. Hacda ihramlıyken getirilen yasakların amacı nefsi arındırmak, kişiliği olgunlaştır-maktır.⁹⁶

Yüce Allah, haccın eda edildiği bölgeyi günah ve suç sayılabilecek davranışların işlenmesinin yasak olduğu bir yer ilan etmiştir. Bu yerde suç işleme eğiliminde olan-ları ilâhî ceza ile uyararak vazgeçirmeye çalışmıştır. Allah'ın bu emrinde insanları hac vasıtasıyla olumlu davranışlara teşvik, olumsuz davranışlardan da sakındırma vardır:

“İnkâr edenler, Allah'ın yolundan ve gerek yerli gerek dışarıdan gelen bütün in-sanlar için ibadet yeri yaptığımız Mescid-i Haram'dan insanları geri çevirenler bil-sinler ki, kim orada böyle zulüm ile haktan sapmak isterse ona acı bir azap tat-tırırız.”⁹⁷

Harem'de ilâhî ölçülerin dışına çıkmak isteyen kimseye acıklı bir azap tattırılır. Harem bölgesinde işlenen günahın karşılığı, buranın dışında işlenen günah-tan kat kat fazladır. Bu açıdan bakıldığında Harem, Müslümanlar için bir eğitim yeridir. Orası, günah işlemek için yapılan çalışmaların uygulamalı olarak gösterildiği yerdir. ⁹⁸

Yüce Allah, mü'minlere ödül vaat ederek hacda onları iyi davranmaya, hem hac ile ilgili kurallara uymaya hem de genel manada bütün ilâhî de-ğerlere saygı göster-meye, boyun eğmeye çağırır. Allah, hac vasıtasıyla mü'minlerin iyi ahlâk sahibi ol-malarını teşvik ederken ödüllendirme yöntemini kullanır. Olumlu kişilik geliştirme yönünde “ödül”ü bir tür motiv olarak öne sürer:

“İşte bu. Kim Allah'ın yasaklarına saygı gösterirse, o davranışı Rabb'inin katın-da kendisi için bir hayır'dır.”⁹⁹

Kim Allah'ın “hurmetlerine” saygı gösterirse, O'nun koyduğu hükümlere uyarsa, emir ve yasaklara riayet ederse, Mescid-i Haram'a, Haram aya, hacdaki yasak ve düzenlemelere hürmet ederse Allah

katında bu yaptıklarının iyiliğini görür. Burada öncelikle ve özellikle Mescid-i Haram'daki ve hacla ilgili yasaklar söz konusu edil-mekle birlikte, âyetteki emir genel niteliklidir yani bütün dinî yükümlülöklere de saygı gösterimledir.100

İlâhî değerlere uygun olarak yapılan davranışlardan elde edilen kazanıma sevap denir. Hac ibadeti sırasında ortaya konan bütün olumlu davranışlar da sevap kazan-dıran etkinliklerdir. Hacı kurallarına uygun olarak ibadeti yerine getiren, sevap kazanma çabası içerisinde olan mü'min, aynı zamanda iyi ve doğru diye niteleyebi-leceğimiz ahlâkî tutum ve davranışları yapma gayreti içerisinde giren kimsedir. Mü'mine hac ibadeti aracılığıyla verilmeye çalışılan bu ahlâk eğitimi, aynı zamanda onun yaşantısının diğer evrelerini şekillendirmeye yöneliktir:

“Biz Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara sevap kazanılacak bir toplantı ve güven yeri yaptık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın).” 101 Beyt-i Haram, insanlar için bir merci, ibadet ederek, hac ve umre yaparak sevap kazandıkları bir yerdir.102 Mesâbe, Allah katında ödöl kazandıracak davranışların üretildiği yerdir. Sevabın yani doğru ve iyinin öğretildiği ve ürettirildiği, pratiğe dönüş-türüldüğü bir ortamdır.103

XI. Günah Olgusu

İdeal bir kişilikte insanın güdü ve eğilimlerin inandığı değerlere göre şekillen-mesi öngörölür. Eğer bireyin eğilimleri inandığı değer yargılarına uymuyor, değer-lerin kaynağı olan otoriteye itaat etmiyorsa, bu durumda ya hatadan ya da günahdan söz edilebilir. İnanılan ve kabul edilen değerleri çiğnemek irade, bilinçli olma gibi sorumluluğu gerektiren unsurların katılımıyla gerçekleşiyorsa, faili mazur gös-terecek bir boşluk ya da zayıf nokta da bulunmuyorsa günah olarak nitelenir. Günah-kârlık duygusunu normal suçluluk duygusundan ayıran en önemli özellik, günahın ilâhî otoriteye ve ilâhî kaynaklı değerlere karşı işlenmiş olmasıdır.

Günahkâr insan günaha yöneldiğinde beşeri eğilimlerinin sınırsız istekleriyle inandığı değerlerin ve bağılandığı otoritenin gücü arasında bir çatışma yaşar. Günah işlendikten sonra bu iç çatışması ve kişilik bütünlüğündeki parçalanma iç burukluğu, pişmanlık ve suçluluk hali olarak kendini gösterir. Günahı sebebiyle kişi kendini, vicdanı, toplum otoritesi ve ilâhî otorite tarafından mahkum edilmiş hisseder. Bu üç-lü yaptırım gücü karşısında bunalım ve sıkıntıya düşen kişi, suçunu itiraf ve telafi et-mek suretiyle üzerindeki baskıdan kurtulmak ister.

Hac, insanı kendini sürekli günahkâr hissetme durumundan kurtarır. Hacı, hac ibadeti sayesinde Yüce Allah'ın günahlarını affedeceğini umar. Günahkârlık duy-gusundan, elem ve endişeden kurtulmuş olarak haccını tamamlar, benliğini huzur kaplar, gönlü sevinç ve mutlulukla dolar.104

Kâbe'yi inşa eden ve burada yapılacak hac ibadetine şeklinin Yüce Allah tarafından belirlenmesi için dua eden Hz. İbrahim ve İsmail bu vesileyle Allah'tan bağışlanma ve af dilemişlerdir. Günahların bağışlanması meselesini Mescid-i Haram ve orada yapılacak ibadet fiilleriyle ilişkilendirmişlerdir:

“İbrahim, İsmail'le beraber Ev'in temellerini yükseltiyor: “Rabb'imiz, bizden kabul buyur, şüphesiz sen işitensin bilensin. Rabb'imiz, bizi sana teslim olanlar yap, neslimizden de sana teslim olan bir ümmet çıkar; bize ibadet yerlerimizi göster, tev- bimizi kabul et; zira tevbeleri kabul eden, çok merhametli olan ancak sensin. Sen!” 105

Hz. İbrahim ve Hz. İsmail Kâbe'yi inşa etmişler ve Yüce Allah'tan ibadet yapacakları yerleri göstermesini, hacca dair vazifeleri öğretmesini istemişler, iş-leyebilecekleri kusur ve noksanlıklardan dolayı bağışlanma talebinde bulunmuşlar-dır. "Eğer bir kusur işlemişsek bizi affet" diye Allah'a dua etmişlerdir.¹⁰⁶

Hz. İbrahim burada, kendi soyundan gelecek olanlara önemli bir esası öğretmek-tedir. Kâbe'nin, orada eda edilen hac ile ilgili vazifelerin kişinin günahlarından kur-tuluşuna imkân sağlayacağını açıklamaktadır.¹⁰⁷

Hac ibadetinin günahları Allah'ın dilemesiyle sileceği gerçeği Hz. Peygamber'in ifadelerine açık bir şekilde yansımıştır. Hz. Peygamber, kurallarına uygun olarak ve sağlam bir niyetle yerine getirilen hac ibadetinin mü'minin işlemiş olduğu günah-ların izlerini sileceğini müjdelemiştir:

"Kim Allah için haccederse, hac sırasında kadınlarla ilişki kurmaz, günah iş-lemesse, anasından doğmuş gibi olur."¹⁰⁸ Hac, benlikteki günah ve kötülük izlerini siler, kişiyi yeni bir hayatla yüz yüze getirir.¹⁰⁹

"Hac ve umreye birbirini takip ettiriniz. Bu ikisi, körüğün demirin pasını, altın ve gümüşün posasını sildiği gibi fakirlik ve günahları siler. Kabul edilmiş haccın cen-netten başka karşılığı yoktur."¹¹⁰

Günahların hac ibadeti sayesinde silinmesi, mü'min kişiliğinde iki boyutlu etki yapar. Birincisi, suçluluk duygusuyla ruhsal dengesi bozulan, ilâhî otorite karşısın-da kendini manevi azap içerisinde hisseden mü'min, bağışlanacağını umarak rahat-lar, yeniden iç huzuruna kavuşur. İkincisi ise, kişiliğin işleyişinde bozulan dengenin yeniden kurulmasıdır. Günah işleyen kişi inandığı değerlere uygun davranmamıştır. Günü ve eğilimlerini, ilâhî değerlere ve kurallara aykırı olarak doyurmuş ya da kar-şılamıştır. İnandığı ve benimsediği değer ve ilkelere aykırı davranan mü'min bu dav-ranışının sonucu olarak kişiliğinde bir çatışma yaşar. Çünkü kişiliğin bütünlüğü dav-ranışların inanılan değerlerle uyumlu olmasıyla sağlanır. Hac ve benzeri ibadetlerle günahlarının bağışlanacağını uman mü'min, işlediği günah sebebiyle kişiliğinde oluşan parçalanmayı telafi etme imkanı bulabilir.

Sonuç

İnsanın temel güdü ve eğilimlerine getirilen sınırlama hac ibadetinin koşulları arasında yer almaktadır. Hac ibadeti sırasında cinsellik ve saldırganlık gibi çok önemli ve insan yaşamında belirleyici olan temel güdülere sınırlama getirilmek-tedir. Hac ibadeti genel yapısı itibarıyla insanı alışkanlıklarından koparmakta, zor-luk ve sıkıntılarla yüz yüze getirmektedir. Hacdaki birçok uygulama insana dünyada sahip olduğu her türlü maddi statü ve üstünlük unsurlarını bir yana bırakmayı Allah katında herkesle eşit duruma gelmeyi kabullenmeyi gerekli kılmaktadır. Hacda in-sanların fiilî olarak bir araya toplanmaları ve benzeri eylemler, toplumsal bütünlük ve sosyal dayanışma olgusuna şekil ve nitelik yönünden müdahale etmektedir. Hac mekanının güvenlik ve dokunulmazlık sembolü olması, hacca gelenlerin temel güven eğilimlerine ve arayışlarına karşılık gelmektedir. Yine hac ibadeti mü'min-leri inanç ve dünya görüşü olarak tarihsel bir kökene bağlamaktadır. Böylece on-ların kolektif bilinçaltına şekil ve yön vermektedir. Bütün bunlar gösteriyor ki, hac ibadetinin temel amaçlarından birisi insanın güdü ve eğilimlerini eğitmektir. İnsana güdü ve eğilimlerini doyururken ilâhî değerlere uyma ve bağlı kalma alışkanlık ve becerisi kazandırmaktır.

Mü'min, hac ibadeti sırasında sırf Allah emrettiği için sembolik olarak güdü ve eğilimlerini erteler. Bu sembolik uygulamalarla Allah'ın emirlerine uyma egzersiz-leri yapar. Hac sürecinde aldığı eğitimi daha sonra hayatının bütün alanlarında ger-çekleştirme çabası içerisinde olur.

Hac ibadeti ilk bakışta iffet ve namusluluk, yersiz korkular karşısında güven ve cesaret, her türlü sıkıntı ve zorluk karşısında sabır ve sebat, Allah ve onun kulları karşısında tevazu ve alçak gönüllülük gibi olumlu karakter özellikleri kazandırır. Saldır-gan ve yıkıcı karakterler yerine, yumuşak kalplilik ve yapıcılık özelliklerini meydana çıkarır. Başta yiyecek ve içecek olmak üzere her türlü beşerî ihtiyacı sağlama yolun-da çaba ve gayret göstermek gerektiğini, rızık konusunda Allah'a güvenmeyi öğretir. Aynı inancı ve değerleri paylaşan mü'minlerle birlik, beraberlik ve dayanışma için-de olma bilinci verir. Mü'minin toplumsallaşma, sosyal uyum ve sosyal etkileşim ihtiyacını yapıcı ve olumlu bir şekilde karşılar. Değer ve davranış açısından kötü, batıl, yanlış ve yıkıcı olan her şeye karşı mücadele etme becerisi kazandırır, bu yolda azim ve kararlılık sağlar. Genel manada Yüce Allah'ın emrettiği ve evrensel ahlâkın gerek-tirdiği bütün ahlâk ilkelerine uyma kabiliyeti kazandırır. Mü'mini kişilik açısından olumlu karakterlere sahip bir insan haline getirir.

Hac yapılan ortamın ve hacda yerine getirilen ibadet fiillerinin insan davranış-larını eğittiği, kişiliği olgunlaştırdığı bir gerçektir. Bu durumda hac ibadetini iler-lemiş yaşlara ertelememekte fayda vardır. Hac farz olduktan sonra en erken zaman-da bu ibadeti yerine getirmek, bir an önce onun eğitici etkisiyle ahlâkî olgunlaştır-mak demektir. Özellikle yaşın çok ilerlediği dönemlerde haccın eğitsel etkisinin de azalabileceğini söyleyebiliriz. Örneğin, yaşlanan ve bu yüzden cinsel ilgisi son derece zayıflayan kişiye haccın iffet karakteri kazandırma etkisi az olacaktır. Hac- cın iffet yönünden eğiticiliği daha çok genç ve orta yaştakiler hakkında konuşulabi-lir. Buradan, haccın yaşlılara yönelik kişisel ve ahlâkî bir kazanımı yoktur diye bir sonuç çıkarılmamalıdır. Söylemek istediğimiz, hac mümkün olan en erken yaşlarda yapılırsa, mü'min onun avantajlarıyla daha önceden tanışmış ve hayatını şekillen-dirmiş olur.

İlâhî değerlerden uzak bir hayat yaşayıp, yaşlılığın etkisiyle istek ve eğilim-lerinin zayıfladığı, dünya hayatında bir tür çaresizliğin yaşandığı, dünya hayatına ilişkin aktivitelerin ihtiyarlığın etkisiyle kısıtlandığı koşullarda insan metafizik âleme ilgi duymaya başlar. Hac ibadeti bu tür koşullarda günahlardan arınma kapısı olarak görülebilir, umulur ki kişi günahlarından arınır. Ama tasvirini yaptığımız bu şartlarda yapılan hac ibadeti, erken yaşlarda bilinçli olarak yapılan hac ibadeti gibi kişilik gelişimine üst düzeyde katkı sağlamayabilir.

Hac ibadetinin aynı zamanda bir tür kişilik eğitimi olduğu dikkate alındığında, bu eğitimin etkili olabilmesi için bazı yöntemler geliştirilebilir. Örneğin hacı aday-larına hac öncesi haccın kişilik eğitimine katkısına dair bilgiler verilebilir. Hac sırasında, önceden edinilen bu bilgiler haccın, haccın eğiticiliğinden bilinçli ve et-kili bir şekilde faydalanmasına imkan sağlayabilir. Günümüzde bazı organize hac faaliyetlerinin, uzman rehberler eşliğinde yapıldığı bilinmektedir. Bu rehberlerin sadece haccın şekli yönünü değil, kişilik eğitimi yönünü de hacılara öğretip bellet-meleri yararlı olur. Hac öncesinde, haccın kişilik eğitimine katkısını açıklayan yayınların okunması hacı adaylarına tavsiye edilebilir. Her şeyden önce hacılar için hazırlanan hac rehberlerinde, haccın kişilik eğitimine ilişkin yönüne de ağırlık veril-melidir.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1 Muhammed Kutub, İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler, Çev. Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 92; Habil Şentürk, İbadet Psikolojisi, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 103.

2 Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî, İslâm'a İlk Adım, Çev. Serdar Güzey, İnkılâb Yayınları, İstanbul, 1986, s. 113; Nurullah Atlas, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s. 167; Muhammed Said, Ruh Terbiyesi, Sûre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 37.

3 Mehmet Bayyigit, Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 149-156.

4 Paul Foulque, Pedagoji Sözlüğü, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1994, s. 424; Rita L. Atkinson ve Diğerleri, Psikolojiye Giriş, Çev. Kemal Atakay ve Diğerleri, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995, I/444; Özcan Köknel, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 187; İ. Alev Arık, Motivasyon ve Heyecana Giriş, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 376; İbrahim Ethem Başaran, Eğitim Psikolojisi, Gül Yayınevi, Ankara, 1996, s. 176; Sibel Arkonaç, Psikoloji, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 1993, s. 265.

5 Bkz., Köknel, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, s. 185-186; Arthur I. Gates ve Diğerleri, Eğitim Psikolojisi, Çev. Necmi Z. Sarı, M.E.B., İstanbul, 1968, I/94; A. E. Mander, Kendini Tanı, Çev. Suat Taşer, M. E. B., İstanbul, 1950, s. 27; Ron Potter-Efron, Her An Öfkeli Misiniz? Çev. Semra Eren, HBY Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 64; Engin Gençtan, İnsan Olmak, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 60, 66; Başaran, a.g.e., s. 176.

6 Özcan Köknel, Bireysel ve Toplumsal Şiddet, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 22-23; Zuhul Baltaş, Sağlık Psikolojisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 239; Atkinson, a.g.e., I/444.

7 Bakara, 2/197.

8 Muhammed İbn Ali İbn Muhammed eş-Şevkânî, Fethu’l-Kadîr, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1995, I/254-257; Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî, Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 1996, I/162; Abdurrahman İbn Nâsır es-Sa’dî, Teysîru’l-Kerîmi’r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi’l-Mennân, Müessesü’r-Risâle, Beyrut, 1996, s. 74; Muhammed Ali es-Sâbûnî, Safvetü’t-Tefâsîr, Dâru’l-Fikr, Beyrut, tsz., I/169; Ömer Nasuhi Bilmen, Kur’anı Kerim’in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, I/198; M. Zeki Duman, Beyânu’l-Hak, Fecr Yayınları, Ankara, 2006, III/72.

9 H. Emin Sert, Kur’an’da İnsan Tipleri ve Davranışları, Bilge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 126.

10 Ali Şeriatî, Hacc, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1980, s. 31; Vecdi Akyüz, İbadet İlkeleri, İlke Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 44; Ömer Aydın, Kur’an-ı Kerim’de İman-Ahlakilişkisi, İşaret Yayınları, İstanbul, 2007, s. 78.

11 Mâide, 5/1,

12 Mâide, 5/95,

13 İzzuddîn Abdülazîz İbn Abdisselâm ed-Dîmeşkî, Tefsîru’l-Kur’an, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1996, I/411-412; Vehbe ez-Zuhaylî, et-Tefsîru’l-Münîr, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1991, VII/51; Ebû Bekr Câbir el-Cezâirî, Eyseru’t-Tefâsîr, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1995, I/588; Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, Tefhîmu’l-Kur’an, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, I/368, 419; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz., III/1548; Bilmen, a.g.e., II/722; Süleyman Ateş, Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991, II/453, 455,

14 eş-Şevkânî, a.g.e., II/97; ed-Dîmeşkî, a.g.e., I/412; ez-Zuhaylî, a.g.e., VII/54; İzzet Derveze, et-Tefsîru’l-Hadîs, Çev. Mustafa Altınkaya ve Diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, VII/179; Yazır, a.g.e., III/1814- 1815; Bilmen, a.g.e., II/824.

15 Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer ez-Zemahşerî, el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmiz, I't-Tenz, İl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, I/590; eş-Şevkânî, II/9; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, II/6; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, I/368; Yazır, a.g.e., III/1552; Bilmen, a.g.e., II/724.

16 Mâide, 5/2.

17 Mâide, 5/2,

18 eş-Şevkânî, a.g.e., II/10; İbn Kesîr, a.g.e., II/6-7; Muhammed İbn Muhammed İbn el-Muhtâr eş-Şankîti, Azvâu'l-Beyân fîl-Zâhi'l-Kur'an bi'l-Kur'an, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, I/328-329; el-Cezâirî, a.g.e., I/588; Derveze, VII/5-6; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, I/368; Yazır, a.g.e., III/1553; Bilmen, a.g.e., II/724; Ateş, a.g.e., II/450, 455.

19 Ateş, a.g.e., II/454,

20 ez-Zemahşerî, a.g.e., I/590; eş-Şevkânî, a.g.e., II/11; İbn Kesîr, a.g.e., II/6.

21 Tevbe, 9/28.

22 Will Durant, Medeniyetin Temelleri, Çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 95; Jon Nuttall, Ahlâk Üzerine Tartışmalar, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 83,

23 Murtaza Mutahhari, Aşk ve İffet, Çev. M. Selam, Çizgi Yayınları, Ankara, 1990, s. 23; Özcan Köknel, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 228,

24 Bakara, 2/197,

25 Fahreddîn er-Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997, II/317; eş-Şevkânî, a.g.e., I/254-257; en-Neseî, a.g.e., I/162; Muhammed Mahmûd Hicâzî, et-Tefsîru'l-Vâzih, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, I/119; es-Sa'dî, a.g.e., s. 74; es-Sâbûnî, a.g.e., I/129; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, I/126; Duman, a.g.e., III/72.

26 Bayraktar Bayraklı, Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri, Bayraklı Yayınları, İstanbul, 2001, II/498; Mahmut Toptaş, Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri, Cantaş Yayınları, İstanbul, 1993, I/412,

27 Muhammed Şedid, Kur'an, Metodu, Çev. Ahmet Yeksel, Risale Yayınları, İstanbul, tsz., s. 153; Necati, Hadis ve Psikoloji, s. 332; Celal Kırcı, Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri, Marifet Yayınları, İstanbul, 1989, s. 311; Safvet Senih, İbadetin Getirdikleri, Nil Yayınları, İzmir, tsz., s. 216-217.

28 Şah Veliyyullah Dihlevî, Hücetullahi'l-Bâliĝa, Çev. Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul, 1990, II/182; Ali İbn Osman Cüllâbî Hucvirî, Keşfu'l-Mahcûb, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1996, s. 469; M. Osman Necati, Kur'an ve Psikoloji, Çev. Hayati Aydın, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 258,

29 Doĝan Cüceloĝlu, İnsan ve Davranışı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 235-236; Feriha Baymur, Genel Psikoloji, İnkılâb Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 70; Ersin Altıntaş, Mücahit Gültekin, Psikolojik

Danışma Kuramları, Aktüel Yayınları, İstanbul, 2005, s.135; Serpil Aytaç, İnsanı Anlama Çabası: Psikolojiye Giriş, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2004, s. 92-93.

30 Bakara, 2/158,

31 er-Râzî, a.g.e., II/136; Seyyid Ebu'l-Hasan Ali Nedvî, Hac, Çev. Yusuf Karaca, Nehir Yayınları, İstanbul, 2004, s. 44-45; Dihlevî, a.g.e., II/189; Yazır, a.g.e., I/556; Bilmen, a.g.e., I/150; Ateş, a.g.e., I/270; Bayraklı, a.g.e., II/329-331.

32 Yazır, a.g.e., I/557,

33 İlhami Güler, İman Ahlâk İlişkisi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 90; Ömer Lekesiz, Sevgilinin Evi, YediGeceKitapları, İstanbul, 1997, s. 189-190; Şeriati, a.g.e., s. 57-60.

34 Alfred Adler, Yaşamın Anlam ve Amacı, Çev. Kamuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul, 1993, s. 50-51, 55; Halis Özgü, Kompleksler ve İnsanlar, Özgü Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 88; Engin Gençtan, Psikanaliz ve Sonrası, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 88; Özcan Köknel, Kaygıdan Mutluluğa Kişilik, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982, s. 142.

35 Alfred Adler, Yaşama Sanatı, Çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul, 1996, s. 48; Mahmut Çamdibi, Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali, M.ÜİF.V. Yayınları, İstanbul, 1994, s. 112.

36 Alfred Adler, Çocuk Eğitimi, Çev. Kâmuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 32-332, 64; Adler, Yaşama Sanatı, s. 43-44, 57; Gençtan, Psikanaliz ve Sonrası, s. 88-89.

37 Bakara, 2/199.

38 er-Râzî, a.g.e., II/330; eş-Şevkânî, a.g.e., I/258; en-Nesefî, a.g.e., I/162; Ahmed Mustafâ el-Merâğî, Tefsîru'l-Merâğî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I/273; Muhammed Cemâluddîn el-Kâsimî, Tefsîru'l-Kâsimî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994, I/505; Hicâzî, a.g.e., I/122; es-Sâbûnî, a.g.e., I/130; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, I/126; Bilmen, a.g.e., I/201.

39 el-Merâğî, a.g.e., I/273; Bilmen, a.g.e., I/201; Bayraklı, a.g.e., II/505.

40 Muhammed Esed, Kur'an Mesajı, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, s. 58,

41 Hac, 22/25.

42 Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed el-Kurtûbî, el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, XII/22-23; İbn Kesîr, a.g.e., III/224; en-Nesefî, a.g.e., III/149; Hicâzî, a.g.e., II/579; el-Cezâirî, III/466; Seyyid Kutub, Fî Zilâli'l-Kur'an, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1997, IV/2418; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, III/323; Yazır, a.g.e., V/3397; Bilmen, a.g.e., V/2216.

43 Hac, 22/28.

44 er-Râzî, a.g.e., VIII/221; İbn Kesîr, a.g.e., III/226; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, III/327; Ateş, a.g.e., VI/21.

45 Kutub, a.g.e., IV/2420.

46 Sulhi Dönmezer, Toplumbilim, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1994, s. 171; Joseph Fichter, Sosyoloji Nedir? Çev. Nilgün Çelebi, Atilla Kitabevi, Ankara, 1996, s. 206.

47 Ünver Günay, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 293-294; Dönmezer, a.g.e., s. 242; Abdurrahman Dodurgalı, Eğitim Sosyolojisi, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 49; Metin İşçi, Davranış Bilimleri, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s. 33; Zeki Aslantürk, Tayfun Amman, Sosyoloji, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 284; Fichter, a.g.e., s. 70; Enver Özkalp, Sosyolojiye Giriş, Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, Eskişehir, 1995, s. 176.

48 Hac, 22/28.

49 er-Râzî, a.g.e., VIII/221; Hicâzî, a.g.e., II/581; Kutub, a.g.e., IV/2420; Esed, a.g.e., s. 674; Bilmen, a.g.e., V/2219.

50 Hac, 22/27.

51 Seyyid Muhammed Nuh, Kur'an ve Sünnete Göre Müslüman Şahsiyeti, Çev. Harun Ünal, Ravza Yayınları, İstanbul, 1997, s. 153; Mahir İz, Din ve Cemiyet, KİTABEVİ, İstanbul, 1990, s. 58; Hüseyin Certel, İman ve Ahlâkta Kemalin Yolu, Hamle Basın Yayın, İstanbul, 1993, s. 157; Kırca, a.g.e., s. 311.

52 Hac, 22/34.

53 Hac, 22/36.

54 Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb el-Mâverdî, en-Nüket ve'l-Uyûn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz, IV/27; eş-Şevkânî, a.g.e., III/567; el-Cezâirî, a.g.e., III/476; es-Sâbûnî, a.g.e., II/290; Yazır, a.g.e., V/3405; Bilmen, a.g.e., V/2226; Ateş, a.g.e., VI/28.

55 Hac, 22/28.

56 el-Kurtubî, a.g.e., XII/30, 33; İbn Kesîr, a.g.e., III/226; en-Nesefî, a.g.e., III/152; el-Merâğî, a.g.e., VI/230; Kutub, a.g.e., IV/2420; el-Cezâirî, a.g.e., III/469; el-Mevduđî, III/327; Yazır, a.g.e., V/3399; Ateş, a.g.e., VI/22.

57 İsmail Faruki, İslâm, Çev. Osman Tunç, Risale Yayınları, İstanbul, 1989, s. 66; Mustafa Öcal, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 132.

58 Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, Modern Psikoloji Tarihi, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 524; Serpil Aytaç, İnsanı Anlama Çabası, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2004, s. 93; Ayhan Aydın, Düşünce Tarihi ve İnsan Doğası, Gendaş, İstanbul, 2004, s. 314-315.

59 Rita L. Atkinson ve diğerleri, Psikolojiye Giriş, Çev. Kemal Atakay ve diğerleri, Sosyal Yayınlar, İstanbul,

1995, I/440; Münire Erden, Yasemin Akman, Eğitim Psikolojisi, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1995, s. 235; Gülten Ülgen, Eğitim Psikolojisi, Bilim Yayınları, Ankara, 1995, s. 57; Ayten Ulusoy, Güdülenme, (Gelişim ve Öğrenme) Anı Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 315.

60 Sigmund Freud, Psikanalize Yeni Giriş Dersleri, Çev. Selçuk Budak, Öteki Yayınevi, Ankara, 1997, s. 114; Calvin S. Hall, FreudyenPsikolojiye Giriş, Çev. Ersan Devrim, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 74-75.

61 Engin Gençtan, Psikanaliz ve Sonrası, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 41; Freud, Psikanalize Yeni Giriş Dersleri, s 90-91; Hall, a.g.e, s. 75; Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, a.g.e, s. 459.

62 Mary J. Gander, Harry W. Gardiner, Çocuk ve Ergen Gelişimi, Çev. Ali Dönmez ve diğerleri, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 219; Ayhan Aydın, Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi, Anı Yayıncılık, Ankara,

1999, s. 81; Ramazan An ve diğerleri, Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi, Mikro Yayınlan, Konya, tsz., s. 35.

63 Erik H. Erikson, İnsanın Sekiz, Çağı, Çev. T. Bedirhan Üstün, Vedat Şar, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984, s. 6; Charles Rycroft, Psikanaliz, Sözlüğü, Çev. M. Sağman Kayatekin, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1989, s. 65; Hasan Bacanlı, Eğitim Psikolojisi, Alkim Yayınevi, İstanbul, tsz., s. 71; Nuray Senemoğlu, Gelişim Öğrenme ve Öğretim, Gazi Kitabevi, Ankara, 2001, s. 81; Gürhan Can, Kişilik Gelişimi, (Binnur Yeşilyaprak editörlüğünde Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi), PeGemA Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 122; Aydın, a.g.e, s. 81.

64 Âl-i İmrân, 3/97.

65 Bakara, 2/125.

66 ez-Zemahşerî, a.g.e., I/184; el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beyzâvî, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I/86; ez-Zuhaylî, a.g.e., I/304; Derzeze, et-Tefsîru'l-Hadîs, V/449; Esed, a.g.e., s. 109; Yazır, a.g.e., I/493; Bilmen, a.g.e., I/420; Ateş, a.g.e., I/234.

67 Bayraklı, a.g.e., II/219-220.

68 Ankebût, 29/67.

69 el-Kurtubî, a.g.e., XIII/241; İbn Kesîr, a.g.e., III/432; el-Kâsimî, a.g.e., V/454; İsmâil Hakkı el-Bursevî, Tefsîru Rûhu'l-Beyân, Mektebetü Eser, İstanbul, 1389 h., VI/495; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, IV/241; Bilmen, a.g.e., V/2682.

70 Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî, Hitabeler, Çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul, 1980, s. 230, 245; Süleyman Uludağ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1989, s. 95; Sadık Kılıç, İslâm'da Sembolik Dil, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 63.

71 Bakara, 2/197.

72 Mâide, 5/2; Bakara, 2/217.

73 Derzeze, Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı, I/183; Ateş, a.g.e., I/347.

74 Remzi Öncül, Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü, M.E.B., İstanbul, 2000, s. 332.

75 Kınalızâde Ali Efendi, Ahlâk-î Alâ'î, Tercümen 1001 Temel Eser, İstanbul, tsz., s. 105; Osman Pazarlı, İslâm'da Ahlâk, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 261-263; Hasan Akay, İslâmî Terimler Sözlüğü, İşaret Yayınları, İstanbul, 1995, s. 401.

76 A. Hamdi Akseki, Ahlâk Dersleri, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1968, s. 168; Toshihiko İzutsu, Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar, Çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, tsz., s. 146-147; M. Faruk Bayraktar, İslâm Eğitiminde Öğretmen / Öğrenci Münâsebetleri, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1987, s. 153; Kınalızâde, a.g.e., s. 105; Akay, a.g.e., s. 401.

77 Kınalızâde, a.g.e., s. 99; Öncül, a.g.e., s. 332.

78 Bakara, 2/197.

79 Hac, 22/27.

80 Hac, 22/28.

81 en-Nesefî, a.g.e., III/151.

82 Ali Akpınar, Kur'an Aydınlığında Seyahat, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 66; Burhanettin Canatan, İslâmiyette Ruh Sağlığı, Canatan Yayınları, Konya, tsz., s. 113; M. Zerrin Akgün, İlim Bakımından İslâmiyet, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1955, s. 75; Remzi Kılıç, Kur'an'da İbadet Kavramı, SE-DA Yayınları, Kayseri, 1986, s. 46; Hucvirî, a.g.e., s. 469; Necati, Hadis ve Psikoloji, s. 332; Kırca, a.g.e., s. 311; Sert, a.g.e., 126; Akyüz, Mukayeseli İbadetler İlmihali, IV/140; Senih, a.g.e., s. 216.

83 Hac, 22/28.

84 M. Sait Şimşek, Kur'an'ın Ana Konuları, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 168.

85 Bakara, 2/125.

86 Âl-i İmrân, 3/97.

87 ez-Zemahşerî, a.g.e., I/, 184, 379-380; el-Mâverdî, a.g.e., I/411; el-Kurtubî, a.g.e., IV/90; el-Beyzâvî, a.g.e., I/87, 171; el-Merâğî, a.g.e., II/7; es-Sa'dî, a.g.e., s. 111; Yazır, a.g.e., I/493; Bilmen, a.g.e., I/420; Ateş, a.g.e., I/234.

88 Esed, a.g.e., s. 109.

89 C. G. Jung'a göre, kolektif bilinçaltı kişisel bilinçaltının daha derinlerde olan yönüdür. Kalıtımsal bir nitelik taşır. Kolektif bilinçaltında insanın insan olma evresine ulaşmadan önce geçmişinden getirdiği gizli bellek kanıtları vardır. Jung'a göre, insan zihni, onun evrimi tarafından biçimlendirilmiştir. Dolayısıyla her birey geçmişiyle bağlantılıdır. Bu bağlantı, yalnızca çocukluğunu değil, insan türünün geçmişi de içerir. Bu miras insanların tümü için geçerlidir, bireysel psişenin temelini oluşturur.

(Jolande Jacobi, C. G. Jung Psikolojisi, Çev. Mehmet Arap, İlhan Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 23-24; Gülgün Yanbastı, Kişilik Kuramları, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1990, s. 49; Gençtan, Psikanaliz ve Sonrası, s. 123)

90 Yaşar Nuri Öztürk, Kur'an'ın Temel Kavramları, Yeni Boyut, İstanbul, 1990, s. 156-157.

91 Hüseyin el-Cisr Efendi, İslâm Hak ve Hakikat Dinidir, Çev. Manastırlı İsmail Hakkı, Bahar Yayınları, İstanbul, Ankara, tsz., s. 128.

92 Hac, 22/28.

93 Yazır, a.g.e., V/3398.

94 Bakara, 2/197.

95 er-Râzî, a.g.e., II/317; eş-Şevkânî, a.g.e., I/254-257; en-Nesefî, a.g.e., I/162; el-Kâsimî, a.g.e., I/501; Hicâzî, a.g.e., I/119; es-Sa'dî, a.g.e., s. 74; Bilmen, a.g.e., I/198.

96 el-Merâğî, a.g.e., I/270; Bayraklı, a.g.e., II/499.

97 Hac, 22/25.

98 Toptaş, a.g.e., V/228.

99 Hac, 22/30.

100 er-Râzî, a.g.e., VIII/223; el-Kurtubî, a.g.e., XII/36-37; İbn Kesîr, a.g.e., III/228-229; en-Nesefî, a.g.e., III/153; el-Mevdudî, Tefhîmu'l-Kur'an, III/328; Yazır, a.g.e., V/3401-3402.

101 Bakara, 2/125.

102 el-Endelûsî, a.g.e., I/207; el-Beyzâvî, a.g.e., I/86; el-Merâğî, a.g.e., I/176; ez-Zuhaylî, a.g.e., I/304.

103 Bayraklı, a.g.e., II/219,

104 Necati, Kur'an ve Psikoloji, s. 258-259; Necati, Hadis ve Psikoloji, s. 332-333.

105 Bakara, 2/127-128.

106 el-Kâsimî, a.g.e., 1/365-366; es-Sâbûnî, a.g.e., 1/94-95; Yazır, a.g.e., 1/495-496; Bilmen, a.g.e., 1/124; Toptaş, a.g.e., 1/255.

107 el-Merâğî, a.g.e., 1/180.

108 İbn Mace, Menâsik, 3.

109 el-Kâsimî, a.g.e., 1/502.

110 Tirmizî, Hac, 2; Nesâî, Menâsik, 6; Ahmed İbn Hanbel, Müsned, 1/25.